

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ələkbərova Aygül Rəfail qızı

“Azərbaycanda maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM 060403 “Maliyyə”
İxtisasın şifri və adı: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.d. dos. Abbasov.S.A.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d. prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:

i.e.d. Ələkbərov Ə. Ə.

B A K I - 2 0 1 6

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ

I FƏSİL. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsinin nəzəri aspektləri

- 1.1 Maliyyə ehtiyatlarının yaranmasına nəzəri baxışlar
- 1.2 Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi xüsusiyyətləri
- 1.3 Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsində daxili nəzarət sisteminin rolu

II FƏSİL. Maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

- 2.1 Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin əsas istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi
- 2.2 Maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili

III FƏSİL. Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı sferalarında maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi üzərində nəzarətin aparılması və təkmilləşdirilməsi

- 3.1 Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu
- 3.2 Bank və sığorta təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarətin rolu
- 3.3 Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunması istiqamətində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Nəticə və təkliflər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

REZUME

SUMMARY

Magitrant

Ələkbərova.A.R

Elmi rəhbər

i.e.d. dos. Abbasov.S.A.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə – həm bazar münasibətlərinin strukturunda, həm də onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Maliyyə bazar münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi olmaqla bərabər, eyni zamanda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm alətlərindən biridir. Məhz buna görə də müasir dövrdə maliyyənin təbiətini öyrənmək, onun fəaliyyət xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərdən istifadə üsullarını hərtərəfli araşdırmaq ictimai istehsalın səmərəli inkişafı üçün zəruri şərtlərdən ən başlıcasıdır. Maliyyə dövlətin öz vəzifə funksiyalarını həyata keçirməsi üçün tətbiq etdiyi bir iqtisadi mexanizm olmaqla, ÜDM-un və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi, habelə istehsal və ictimai tələbatların ödənilməsi üzərində nəzarət vasitəsidir.

Dövlətin iqtisadi nəzarət sisteminin ən mühüm həlqələrindən biri olan maliyyə nəzarətinin məqsədi iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi prosesinin yerinə yetirilməsini, dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsini, təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda maliyyə nəzarəti vətənimizin dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra sivil bazar qanunlarına əsaslanan yeni iqtisadi münasibətlərin qurulması istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasətin məntiqi yekunu kimi meydana gələn, mütərəqqi dünya təcrübəsindən yararlanmaqla, az vaxt ərzində böyük inkişaf yolu keçən fəaliyyət sahəsidir. Müstəqil maliyyə nəzarəti hər bir ölkədə sivil cəmiyyətin bərqərar olmasında, korrupsiyanın və maliyyə intizamsızlığının qarşısının alınmasında, əhəlinin və sahibkarların hüquqlarının qorunmasında iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Maliyyə ehtiyatları əvvəlcədən planlaşdırılmamış xərclərin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutan ehtiyat fondlarının yaradılmasından ibarətdir. Dəyər formasında yaradılmış ehtiyat fondları nəzərdə tutulmayan tədbirlərin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur.

Maliyyə ehtiyatlarının əsas hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə səfərbərliyə alınır, qalan hissəsi isə müəssisənin sərəncamında saxlanılır . Müəssisə səviyyəsində maliyyə ehtiyatları məqsədli təyinatlı pul fondlarının - istehlak fondu, yığım fondu, ehtiyat fondu, əməyin ödənilməsi fondu, maddi mükafatlandırma fondu, istehsalın inkişafı fondu və s. yaradılmasına, dövlət büdcəsi, malverənlər, banklar, sığorta orqanları və digər müəssisələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsində istifadə olunur. Məhz buna görə də maliyyə ehtiyatları geniş tədqiq olunmalıdır.

Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları müxtəlifdir. Lakin bunlardan ən effektiv yol maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə reallaşdırılır. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü və ya gerçəkləşdirilməsi kimi çıxış edir və burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu olduqca yüksəkdir.

Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının böyük müstəqilliyə malik olduqları və özlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə görə işçilər, səhmdarlar, banklar və kreditorlar qarşısında tam məsuliyyət daşıdıqları hazırkı vaxtda maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Azərbaycanda maliyyə ehtiyatlarının formalaşması , istifadə olunması və səmərəli istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə müəssisənin maliyyə ehtiyatları - nizamnamə fondu, istehlak fondu, yığım fondu, ehtiyat fondu, əməyin ödənilməsi fondu, maddi mükafatlandırma fondu, istehsalın inkişafı fondu, müəssisələrdə daxili nəzarət və daxili audit, dövlətin maliyyə nəzarəti təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri . Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının , istifadə olunmasının və səmərəli istifadə

olunmasında nəzarət fəaliyyətinin rolunun nəzəri –metodiki aspektlərinin, konseptual bazasının tədqiqi əsasında müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- Maliyyə ehtiyatlarının yaranmasına bir sıra iqtisadçıların nəzəri baxışlarının öyrənilməsi;
- Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsində daxili nəzarət sisteminin rolunun tədqiq edilməsi;
- Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin əsas istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun təhlil edilməsi;
- Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasının səmərəliliyin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun tədqiq edilməsi;
- Bank və sığorta təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolunun tədqiq edilməsi;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunması istiqamətində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənilmə metodları. Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının qanunları, Maliyyə Nazirliyinin Kolleqiyasının Qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalar, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası , Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin rəsmi internet saytlarındakı məlumatlar və hesabatlar,¹⁸ Azərbaycan və Rusiya iqtisadçıların

müəllifi olduğu kitab və dərsliklər ,elmi məqalələr , dövrü mətbuatın məlumatları təşkil edir. Tədqiqat işinin gedişində bir sıra iqtisadi təhlil, statistika,uçot və nəzarətdə istifadə edilən metodları tətbiq edilmişdir. Bunlar sistemli və müqayisəli təhlil, seçmə və kütləvi müşahidə, analiz və sintez və bu kimi bir sıra təhlil və elmi araşdırma metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının, istifadə olunmasının və səmərəli istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması və nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflərin verilməsidir:

- Müəssisə və təşkilatlarda daxili audit və nəzarət strategiyası hazırlanmışdır;
- Korrupsiya hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirilməli olan institusional-preventiv tədbirlərdən biri kimi, dövlət orqanlarında daxili nəzarət qurumlarının işinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir;
- Daxili nəzarət qurumlarının fəaliyyəti beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi kompleks təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir;
- Maliyyə nəzarətində informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi və elektron nəzarət sisteminin yaradılması təklif olunmuşdur;
- Daxili nəzarət mexanizmlərinin və xidmət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin mütəmadi qiymətləndirilməsi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Mikro səviyyədə,yəni müəssisə səviyyəsində maliyyə ehtiyatlarının istifadəsində maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti kifayət qədər araşdırılmamışdır.Lakin buna baxmayaraq bir sıra yerli və xarici iqtisadçılar bu mövzu ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycan iqtisadçılarından Ə.Ələkbərov,D.Bağirov,V.Novruzov,A.Abbasov,S.Məmmədov, ,B.Xankişiyev, M.Sadiqov və başqa alimlərin maliyyə ehtiyatları və maliyyə nəzarəti sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri mövcuddur. Rusiya alimlərindən S.Sutirin, L. Dukaniç, T. Yutkina, D. Çernik, A.Paçinok, V.Morozov,A.Vavilov və başqalarının əsərlərində bu mövzu tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya işim giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş 30 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 84 səhifədən, 5 cədvəl və 4 sxemdən ibarətdir.

I FƏSİL. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsinin nəzəri aspektləri

1.1. Maliyyə ehtiyatlarının yaranmasına nəzəri baxışlar

İtaliyanın ticarət şəhərlərində meydana gələn “Maliyyə” termininə ilk dəfə XV əsrdə təsadüf edilmişdir . Artıq o vaxtlar əmtəə-pul münasibətlərinin və dövlətçilik ənənələrinin inkişaf etdiyi bir dövr idi. Sonralar maliyyə termini beynəlxalq miqyasda yayılmış, dövlətin pul vəsaitləri fondlarının təşkil edilməsinə dair əhali və dövlət arasındakı pul münasibətlərinin qurulması ilə bağlı iqtisadi anlayış kimi işlədilmişdir.

Dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsinin müasir üsulları dövlətçilik ənənələrinin inkişafı prosesində tədricən meydana gəlmişdir. Eyni vaxtda fərqli mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formaya malik olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşması müəssisə və təşkilatların genişmiqyaslı fəaliyyətinin vacib elementinə çevrilmişdir.

Müasir maliyyə nəzəriyyələrinin firma nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqəli olması danılmazdır. A.Smitin “Xalqların sərvəti” əsərində ilk dəfə bu problem tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu əsərində o, məhsulun bazar qiymətini onun təbii qiyməti ilə müqayisəli təhlil etmiş və belə nəticə çıxarmışdır ki, rəqabət şəraitində məhsulun bazar qiyməti ilə təbii qiyməti bərabərləşə bilər.

Müxtəlif bazarlarla qarşılıqlı əlaqələrin qurulması müəssisənin sağlam fəaliyyət göstərməsi üçün vacibdir, çünki onların nəticəsində müəssisə lazımı istehsal resurslarını sərbəst edir , öz məhsulunu , iş və xidmətlərini satır.

Modern İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinə xas olan “maliyyə” anlayışının bəzi təriflərinə nəzər salmaq.

L.Qitman qeyd edir ki , pulun idarə olunmasının incəsənəti və elmi maliyyədir. O bir iqtisadi kateqoriya olaraq, fərdlər, firmalar,müəssisələr və dövlətlər arasında pul

vəsaitlərinin döriyyəsinə münasibəti olan institutları, prosesləri, bazarları və alətləri özündə cəmləşdirir.

Maliyyənin pul vəsaitlərinin və onların istifadəsi üsullarının xarakteristikası üçün istifadə olunan ümumiləşdirici bir termin kimi çıxış etməsi R.Parker lüğətində qeyd edilirdi .

“Maliyyə” termininin dar mənada monitar formada kapital kimi, yəni maliyyə bazarının, və ya maliyyə institutunun yardımı ilə uzunmüddətli məqsəd üçün ayrılmış, yaxud alınmış fondlar kimi aydınlaşdırılması müasir iqtisadi terminlər lüğətində qeyd edilmişdir. Geniş mənada aydınlaşdırıldıqda isə “maliyyə” termini istənilən mənbədən alınmış və istənilən məqsədlər üçün sərf edilmiş fondlara aid edilir.

“Maliyyə” termininin ÜDM-un yaradılmasında birbaşa iştirak edən subyektlərin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadə olunması prosesində qurulan iqtisadi münasibətlərin məcmusu olduğu Rus ədəbiyyatlarında qeyd olunur . Subyekt kimi dövlət orqanlarının, xüsusi müəssisələrin, qeyri-kommersiya təşkilatlarının və ev təsərrüfatlarının çıxış etdiklərini nəzərə alsaq, onda bu tərif həm mərkəzləşdirilmiş, həm də mərkəzləşdirilməmiş pul vəsaitləri fondlarına aid edilir.

Maliyyənin yalnız pul vəsaitləri fondlarına aid edilməsi düzgün deyildir. Ona görə ki, pul vəsaitləri iştirakı etmədən də maliyyə xarakterli əməliyyatlar aparıla bilər. Buna misal olaraq ,alqı-satqı əməliyyatları zamanı müqavilə əsasında mala görə aktivlərlə ödənişi, nizamnamə kapitalına pul vəsaitlərsiz pay qoyulmasını , səhmdarlara dividendlərin verilməsini göstərə bilərik.

“Maliyyə” terminin maliyyə obyektlərinin və onların idarə edilməsi üsullarının məcmusunu ifadə etdiyini İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbi nümayəndələrinin mülahizələrini ümumiləşdirməklə deyə bilərik. Maliyyə obyektləri deyiləndə, maliyyə aktivləri , öhdəlikləri, onların idarə edilməsi deyiləndə isə fəaliyyətlərinin səmərəli təşkili sistemi nəzərdə tutulur.

Müəssisənin qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün maliyyə menecmenti əhəmiyyətli rola malikdir. Müəssisə maliyyəsinin idarə olunması sisteminin

yaradılması və strukturlaşması onun qarşısında duran məqsədli tapşırıqların prioritetliyi əsasında reallaşdırılmalıdır ki, yəni yaradılmış sistem həm bütün müəssisənin , həm də dar funksional xarakterli müəyyən məqsədlərinə çatmağa nail olsun.

Bu məqsədlərə nail olunması müəssisədə maliyyə menecmenti mexanizminin müvəffəqiyyətlə qurulması və fəaliyyət göstərməsi, əsasən iflasa uğrama və iri maliyyə uğursuzluqlarından , böhranlarından uzaq olmaq , rəqiblərlə mübarizədə liderliyə sahib olmaq , maksimum mənfəətin əldə edilməsi, istehsal həcmnin və potensialının artırılması və məhsulun reallaşdırılması , əmtəə bazarında öz payına malik olması əlamətlərinə xidmət göstərir.

Bu və ya digər kəmiyyət, yaxud keyfiyyət göstəricilərinin məqsədyönlülüynü bir sıra fərqli vəziyyətlər əsasında əsaslandırma bilərik. Konkret vəziyyətdən , fəaliyyət növündən, layihənin yaxud firmanın təyinatından və başqa situasiyalardan asılı olaraq bu və ya digər meyarlar iştirak edə bilər. Kapitallaşmanın artırılması və mənfəətin dayanaqlı alınmasına istiqamətlənən iki baza yanaşmasından danışmaq olar.

I yanaşma - firma maliyyəsinin idarə olunması sisteminin mahiyyəti və əsas məqsədi əlverişli maliyyə siyasətinin yardımı ilə onun sahibkarının sərvətini maksimum artırmaqdan ibarət olan yanaşmadır. Bu məqsədin kəmiyyətcə təsdiqi firma səhmlərinin bazar qiymətinin artırılmasında özünü göstərir. Firma səhmlərinin qiymətinin artan tendensiyası yaxud bazar kapitallaşmasının artımı əsas meyar kimi çıxış edir.

Maliyyə menecmenti sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə olunması ilə bağlı olaraq maliyyə elmindən ayrıldı və azad elm sahəsinə çevrildi. Maliyyə elminin təşəkkül tapması üçün səciyyəvi olan 2 mərhələni qeyd etmək lazımdır: Roma imperiyası vaxtında başlayan və XX əsrin ortalarında başa birinci çatan mərhələ mərhələdir. Maliyyənin klassik nəzəriyyəsi bu mərhələnin nəzəri əsası kimi çıxış edir; nəzəri əsasını maliyyənin qeyri-klassik nəzəriyyəsi təşkil edən birinci mərhələnin davamı - ikinci mərhələdir. Birinci nəzəriyyənin məğzi odur ki, maliyyədə dominantlıq

dövlətə məxsusdur, ikinci nəzəriyyənin məğzi isə onu ifadə edir ki, maliyyədə dominantlıq özəl sektora mənsubdur. Birinci mərhələni müxtəlif dövrlərə bölmək olar. XIX əsrdə maliyyə elminin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri olan K.Ray birinci mərhələni üç dövrə bölmüşdür: elmsiz vəziyyət; elmi işləməyə keçid; elmi (rasional) dövr.

Ən uzun dövrü elmsiz vəziyyət dövrü əhatə etmişdir. Bu dövrü tarixçilər Qədim Misir Assirii, Vavilonii, Qədim Qretsii və Roma dövlətlərinin dövrlərinə aid etmişlər. Maliyyə elminin ilkin başlanğıcı elə bu dövlətlərdə əmələ gəlmişdir. Təxminən eramızdan 2000 il əvvəl bizim nəinki iri bürokratik və hərbi təşkilat olmuş, həm də geniş miqyaslı xarici siyasət aparılmış, , kredit və bank işi var olmuş, təkmil pul institutları inkişaf etdirilmişdir.

Pulun sanballı nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında Platin (e.ə 427-347) və Aristotelin (e.ə 384-322) böyük tövhəsi olmuşdur. Aristotel əsərlərində faiz haqqında bəzi mülahizələr söyləmişdir, amma faiz nəzəriyyəsinə yaratmaq ideyasını o qəbul etməmişdir.

Qədim Çində (eramızdan 300 il əvvəl) kənd təsərrüfatı, kommertiya və maliyyə məsələləri ilə daimi məşğul olan yüksək ixtisaslaşmış dövlət idarələrinin varlığı barəsində məlumatlar mövcuddur, onların pulun tənzimlənməsi və mal mübadiləsi üzərində nəzarət metodlarının olduğu qeyd edilir.

Y.Şumpeter iqtisadiyyatın bir elm kimi inkişaf etməsində romalıların töhfəsini qədim yunanların töhfəsilə müqayisə edərək , yunanların fəaliyyətini daha yüksək qiymətləndirmişdir. Qeyd edək ki, romalıların xidmətləri, hər şeydən öncə, roma hüququnun əsas müddəaları üzərində işləməyə aid edilməlidir, hansiki, xüsusilə saziş iştirakçıları arasında müqavilə azadlığı ideyasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə sonralar maliyyə münasibətlərinin yaradılmasına əsaslı zəmin yaratmışdır.

Həmin dövrdə həm dövlət gəlirlərinin yaranma istiqamətləri, həm də dövlət büdcəsinin xərclənmə istiqamətləri müxtəlifliyi ilə seçilmirdi, mürəkkəb maliyyə sisteminə ehtiyac duyulmurdu və elə bu səbəbdən də maliyyə problemlərinin hərtərəfli anlaşılmasına ehtiyac yaranmamışdır.

Maliyyə kateqoriyası üzrə orta əsrlərdə hər hansı vacib sistemləşdirilmiş araşdırmalar aparılmamışdır. Elə bu səbəbdən də bir sıra iqtisadçılar orta əsrin sonlarını maliyyə elminin inkişafının ikinci dövrü – elmi araşdırmalara keçid dövrü kimi qiymətləndirmişlər.

Dövlət xəzinəsi ilə kral xəzinəsinin ayrılması məsələsi orta əsrin sonlarında meydana gəldi. Bunun da bir səbəbi var idi ki, hər gün artan dövlət xərclərini kral xəzinəsi təmin edə bilməzdi, dövlət xərclərini təmin etmək məqsədilə yüksək məbləğdə daxili vəsait mənbələrinin çatışması problemini reqaliya, domen, rüsum və bir sıra yığımlar sayəsində həll etmək qeyri-mümkün idi.

Elə bu səbəbdən də , XVIII əsrin sonlarında bir sıra ölkələrdə vergi sisteminin meydana gəlməsi prosesinin güclənməsi bütünlüklə normal hala çevrilmişdir. Ancaq XV-XVI əsrləri əhatə edən dövrlərdə reqaliya , domen , rüsum və bir sıra yığımların idarə edilməsi prinsiplərini yaratmağa səy göstərən alimlərin ilk kitabları çap olunmuşdur.

İtaliyan alimlər maliyyə barəsində biliklərin qruplaşdırılmasına böyük töhfə vermişlər. Rusiya alimi A.İ.Bukovetski “Maliyyə elminə giriş” adlı kitabında qeyd etmişdir ki, maliyyənin klassik nəzəriyyə sahəsində “moqikanlardan axırıncısı”, XV əsrdə İtaliya şəhərlərində maliyyənin bir elm kimi meydana gəlməsi prosesi başlamışdır. Bu kapitalın ilkin yığım əsrini başlıdan merkantalizmdən əvvəlki dövrdə baş vermişdir. Merkantalizm cərəyanının başlıca şüarı bazara dövlətin aktiv müdaxiləsində əks olunur, onun əsas elementini isə aktiv ticarət balans sistemi təşkil edir.

O zamanın alimləri Aristotel, Ksenofont, Fomo Akvinski və digərlərinin maliyyə sahəsində həyata keçirdikləri azsaylı araşdırmalardan yararlanaraq maliyyənin problemlərinə dair əsərlər yazmağa başladılar. Dövlətçilik ənənələrinin gücləndirilməsi ilə bağlı olaraq XIV-XV əsrlərdə dövlətlərin və monarxiyaların ümumi dövlət xərclərinə tələbatları kəskin surətdə çoxalmağa başladı, bununla da dövlət xəzinəsinin artırılmasının müxtəlif metodlarının inkişaf etdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə ehtiyac yarandı.

XV əsrin 70-ci illərində merkantalizmin nümayəndəsi D.Karafa öz əsərlərində maliyyə təsərrüfatının idarə olunması probleminə ayrıca bir fəsil ayırmışdır. O, dövlət xərclərini fəvqəladə tələbatların ödənilməsi xərclərinə, dövlətin müdafiəsi xərclərinə, dövlət aparatının saxlanılması xərclərinə bölmüşdür.

D.Karafa xəzinənin doldurulmasının əsas mənbəyi kimi büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edən domen və vergiləri xüsusi qiymətləndirmişdir, həmçinin o vergi siyasətinin əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırmamasını müdafiə etmişdir. Onun büdcənin balanslaşdırılması, ümitsiz istiqrazların məqsədəuyğun olmaması, əcnəbi tacirlər üçün münbit şəraitin yaradılması barəsində təkliflərini, araşdırmalarını xüsusi qeyd etməliyik.

Almaniyada XV-XVI əsrlərdə hökumətin əlində dörd yüz otuz reqli cəmlənmişdi. Hüquq bərabərliyi məsələsi islahatlar dövründə daha da qabardılır, bu öz-özülüyündə vergitutma prinsiplərinin dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. XVIII əsrin ortalarında insanlarda belə bir ideya meydana gəldi ki, gəlirlərin formalaşması məsələsində dövlət təsərrüfatı, həmçinin siyasəti mütləq iqtisadiyyatın ümumi qanunlarına əsaslanmalıdır.

İtaliyan alimlərin əsərlərindəki ideyalara görə özəl sahibkarlığa münasibət əhəmiyyətli formada istiqamət dəyişməyə başladı. Aristotelin zamanından elm aləmində sahibkarlığa, xüsusən israfçılığa mənfi yanaşma qalmaqda idi. Bu yanaşmanı ticarət fəaliyyətində “heç nə dəyişilmir” söyləyən sxolastlar təbliğ etmişdilər. Onların fikrinə zidd olaraq, N.Makiavelli qeyd edirdi ki, dövlətçilik ənənələrinin dərinləşməsinə səbəb olan istənilən vəsait yol veriləndir, onun yanaşması sxolastların yanaşmasından köklü fərqlərə malik idi.

Dövlət xəzinəsinin doldurulması yolları və metodlarının sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq müxtəlif feodal dövlətlərində XVII əsrin əvvəllərində maliyyə barəsində elm o dövrlərdə ümumi qəbul edilən olmadı. O zamanın dahisi N.Makiavelli maliyyə elminin var olmasının mümkün olmasına şübhə ilə yanaşırdı, o öz fikrini bununla ifadə edirdi ki, belə bir elm üçün bir sıra inkaredilməz həqiqətlərin mövcudluğu

vacibdir, hələ ki bu həqiqətlər mövcud deyil, bunların hamısı ancaq mövcud vərdişə və vətəndaşların soyulmasına səbəb olur, həmçinin elmin özü mövcud deyil.

Orta əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin maliyyə siyasəti xəzinənin doldurulması barəsində kameralistlərin başlıca ideyasını rəhbər tuturdu. Fiziokratların əsərlərinin meydana gəlməsi ilə XVIII əsrin ortalarında yavaş-yavaş dərk edilirdi ki, maliyyə sahəsində dövlətin qarətçilik siyasətinin sonu yoxdur, iqtisadi qanunlar vasitəsilə dövlət təsərrüfatı idarə edilməlidir.

Fransada fiziokrat cərəyanı F.Kene, P.Buaqilber və A.Tyurqonun ciddi cəhdi nəticəsində meydana gəlmişdir. Fiziokratlar ticarətin və sənayenin dövlət tənzimlənməsindən azad olmasını, feodal imtiyazlarının ləğv edilməsini, bütün rüsumların və inhisarçılığın ləğv edilməsini təklif etdilər. Onların fikrinə görə, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsindən azad olması birbaşa olaraq vergi yükünün yumşaldılmasına və dövlət xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxaracaqdır.

İtaliyan alimlərin əsərləri başqa dövlətlərdə bu cür işlərin həyata keçirilməsinə stimül verirdi. Venski Universitetinin professoru L.Ştaynanın (1815-1890) fikrinə görə, üç dövlət yeni yaradılmış istiqamət üzrə xüsusən aktiv fəaliyyət göstərməyə başladı:

- Almaniyada vergi nəzəriyyəsi təşəkkül tapdı;
- Fransada vergilərin yaranma istiqamətləri və dövlət balansı tədqiq edildi;
- İngiltərədə dövlət maliyyəsinin qanunauyğunluqları müəyyən edildi.

Fransalı alim J.Bodin ilk dəfə olaraq maliyyənin sistemləşdirilməsini həyata keçirmişdir. 1577-ci ildə çap edilmiş "Respublika haqqında altı kitab" əsərində dövlət daxilolmalarının yeddi vacib istiqamətini qeyd etmişdi: idxal və ixracdan rüsumlar, domen, dostların hədiyyəsi, müttəfiqlərin vergiləri, hərbi hasilat, ticarət, əmlak vergisi.

İngilis filosof və iqtisadçı T.Qobbs (1588-1679) dolayı vergilər ideyasının tərəfdarı və təbliğ edəni idi, U.Petti (1623-1687) sistemli vergi siyasəti xətti vasitəsilə təsərrüfat həyatının inkişaf etməsinin stimullaşdırılması barəsində fikrin tərəfdarı

idi, D.Lokk (1632-1704) vergilərin hamısının torpaq vergisi ilə əvəzlənməsi ideyasını müdafiə edirdi.

Maliyyənin idarə olunması məsələlərinə onlar araşdırmanın əsas obyektini kimi yanaşmırdılar, ancaq bütünlüklə iqtisadiyyat elminin, xüsusən dövlətin idarə olunması barəsində elm mövqeyindən yanaşmırdılar. Elə bu səbəbdən də tarixçilər maliyyə elminin formalaşmasını XVIII-XIX əsrlərdə kameralistlərin İtaliyan və alman məktəbi nümayəndələrinin tədqiqatları ilə sıx əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Dövlətin səmərəli idarə olunması barəsində alman məktəbinin nümayəndələri fikirlərini qeyd edərkən yavaş-yavaş dövlət maliyyəsinə daha artıq fikir verirdilər.

Dövlətin idarə olunması üsullarını ümumiləşdirən, onları işləyib hazırlayan elm kameralistlərə aid olduğu qeyd edilirdi, onların inkişaf etməsində ən böyük töhfə Almaniyaya məxsusdur. Maliyyə elminin həm kameral elminin tərkibinə aid edilməsi, həm də yavaş-yavaş yüksək mövqə tutması faktı məhz bu situasiya ilə izah edilmişdir.

Maliyyə elminin inkişafı və möhkəmlənməsində XVIII əsr mühüm dövr hesab edilir, bir sıra alimlər azad istiqamət kimi qeyd etdikləri sistemləşdirilmiş maliyyə elminin meydana gəlməsini məhz həmin əsrin ikinci yarısına təsadüf etdiyini qeyd etmişlər. İqtisadçıların fikrinə əsasən, maliyyə elminin inkişafının elmi dövrü həmin illərdə başlamışdır.

Y.Zonnefelsin fikrinə əsasən, maliyyə elmi elə qanunauyğunluqların məcmusudur ki, bu qaydaların yardımı ilə dövlət səmərəli surətdə gəlirlərinə sahib olur. İ.Yutsi maliyyə elminin məğzinə daha geniş aspektdən baxmış, öz əsərində dövlət gəlirləri, otuz altı adda dövlət xərcləri və kredit barəsində təlimdən bəhs etmişdir. İ.Yutsi yeni yaradılmış elmin predmetini genişləndirmiş və dövlət gəliri ilə məhdudlaşdırılan maliyyənin əleyhinə çıxmışdır.

İ.Yustinin fikrinə görə, maliyyə - dövlət xərclərinin qarşılınmasına görə zəruri dövlət vəsaitinin yığılması və daha səmərəli xərclənmə qaydaları barəsində elmdir. İlk dəfə vergi siyasətinin tətbiq edilməsi üçün bir sıra qaydalar irəli sürmüşdür. İ.Yustinin nailiyyəti odur ki, bir çox kameralistlərdən fərqli olaraq ancaq xəzinənin

doldurulmasına deyil, həm də dövlət xərclərinə mühüm diqqət ayırmış və qeyd olunan qaydaları irəli sürmüşdür: həm xərclər gəlirlərlə , bütün əmlakla uyğunlaşdırılmalı, həm də padşaha və cəmiyyətə eyni ölçüdə sevinc nəsib etməlidir.

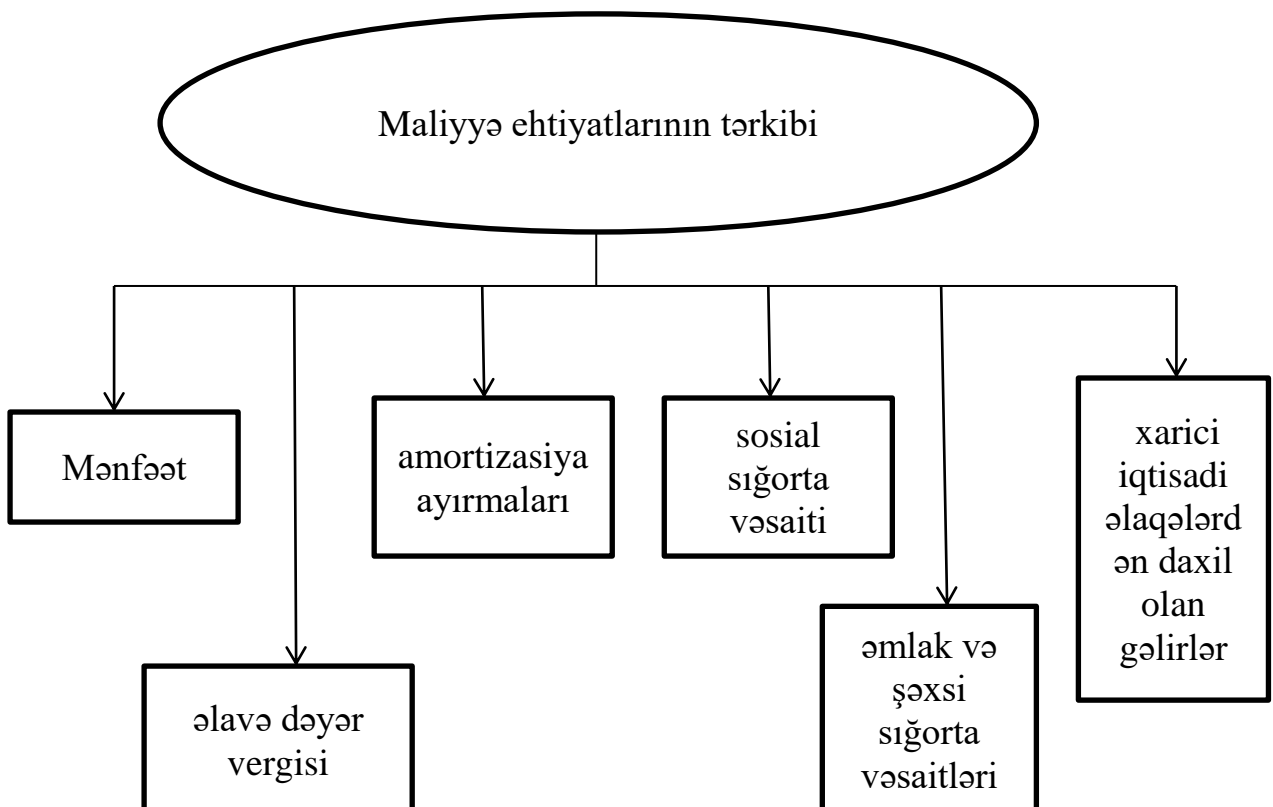
Yeni elmi istiqamətin inkişafı üzrə işlər daha da intensivləşməyə başlayırdı. Artıq XIX əsrin sonlarında alman iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin səyi ilə “maliyyə” bir termin kimi şərh edildi və eyniadlı elmi istiqamətin strukturu yaradıldı.

1.2 Maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasının elmi-nəzəri məsələləri

Dövlətin və ya müəssisənin gəlir və yığımlarının məcmusu maliyyə ehtiyatları adlanır. Lakin heç də maliyyə ehtiyatları gəlirlərlə eyni deyildir. Bu anlayış nəinki gəlirlərlə, həmçinin milli gəlirlə, mənfəətlə, xalis gəlirlə və s. ilə də eyniləşdirmək olmaz. Maliyyə ehtiyatları əvvəlcədən planlaşdırılmamış xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan ehtiyat fondlarından ibarətdir. Dəyər formasında yaradılmış ehtiyat fondları nəzərdə tutulmayan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Ehtiyat fondlarının maliyyə vəsaiti bütün idarəçilik səviyyələrində - dövlət, müəssisə və təşkilatlarda yaradıla bilər.

Maliyyə ehtiyatları milli gəlirdən onunla fərqlənir ki, maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə milli gəlirin əmək haqqı fonduna yönəldilən hissəsi deyil, əksinə məcmu ictimai məhsulun istehlak olunmuş əsas istehsal fondlarının dəyəri - amortizasiya fondu daxil edilir. Ümumi götürdükdə, maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə aşağıdakılar daxildir: Mənfəət, əlavə dəyər vergisi, amortizasiya ayırmaları, əmlak və şəxsi sığorta vəsaitləri, sosial sığorta vəsaiti, xarici iqtisadi əlaqələrdən daxil olan gəlirlər və s.

Sxem 1

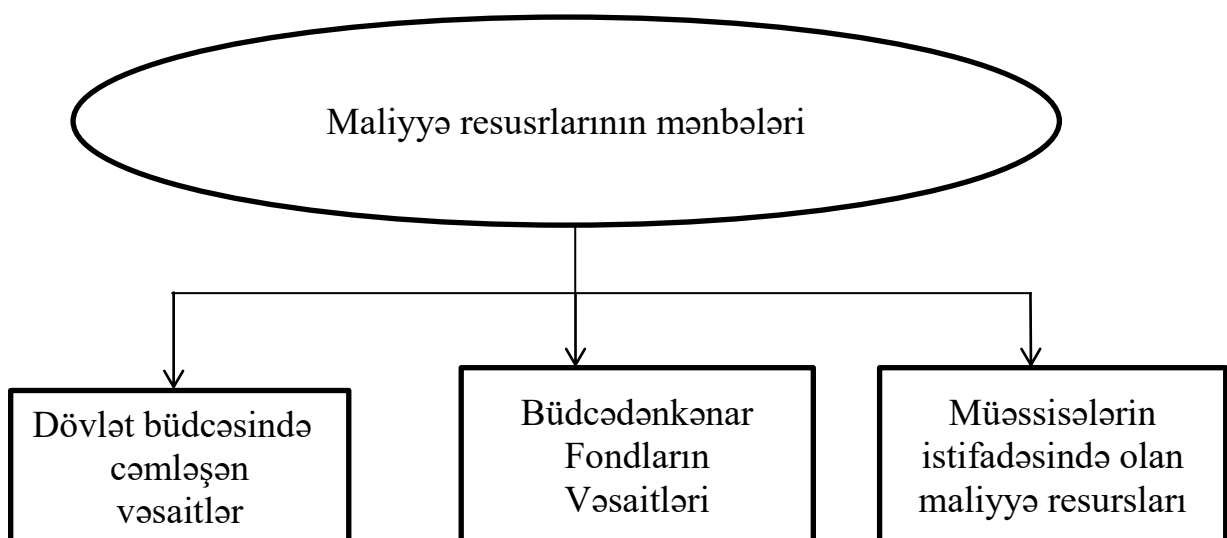
Maliyyə ehtiyatlarının əsas hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsilə səfərbərliyə alınır, qalan hissəsi isə müəssisənin sərəncamında saxlanılır. Maliyyə ehtiyatlarının mühüm mənbəyi kimi xalis gəlir çıxış edir. Onun daxilində isə mənfəətin çox böyük önəmi vardır. Mənfəətin bir hissəsi mənfəətdən vergilər formasında dövlət büdcəsinə köçürülür, qalan hissəsi isə müəssisələrin sərəncamında saxlanılaraq onların müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf edilir.

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün müəssisələrin gəlir əldə etmələrinin bir başqa yolu əlavə dəyər vergisidir. Əlavə dəyər vergisi qiymətlərin tələb və təklif, ictimai-zəruri əmək məsrəflərini nəzərə almadan müəyyən olunması ilə əlaqədardır.

Maliyyə ehtiyatlarının digər mənbəyi olan amortizasiya ayırmaları məhsulların istehsalı zamanı istehlak olunan əsas istehsal fondlarının dəyərini ifadə edir və əsas etibarilə müəssisələrin sərəncamında saxlanılır.

Maddi istehsalın, hərbi xərclərin, sosial-mədəni tədbirlərin, idarəetmənin, həmçinin əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ya mərkəzləşdirilmiş maliyyə qurumlarının, ya da müəssisə, təşkilat və birliklərin maliyyəsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Sxem 2

Müasir şəraitdə yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar maliyyə ehtiyatlarının tərkibində bəzi dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq , vəsaitlərin toplanmasının ümumi mənbələri dəyişilməz qalır. [3] . “ i.e.d. prof. Dəməd Bağırov, i.e.d. prof. Mirələm Həsənlı , “Maliyyə” Bakı 2011 ”

Təsərrüfat subyektləri kimi öz xərclərini ödəmək üçün dövlətin, onun müəssisə, təşkilat və idarələrinin sahib olduqları pul vəsaitləri fondlarının və daxilölmələrinin məcmusuna dövlət maliyyə ehtiyatları deyilir. Maliyyə ehtiyatları mərkəzləşdirilmiş fondlara (dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar) və qeyri mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarına (müəssisənin pul vəsaiti fondu) ayrılır . Ayrı-ayrılıqda hər bir fondun yaranmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Maliyyə ehtiyatlarının həcmi müəyyən olunmasının vacibliyi istehsalatın optimal strukturunun müəyyən olunması ilə, maliyyə ehtiyatlarının kapital məsrəfləri ilə və maddi məsrəflərlə balanslaşdırılması ilə əlaqələndirilir. Dövlət maliyyə ehtiyatlarının həcmi ilk növbədə onun yaradılması mənbələri ilə aşkar olunur. ÜDM-nin və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində maliyyə ehtiyatları yaradılır. Milli gəlir dövlət səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının - mərkəzləşdirilmiş fondların formalaşmasının ilk və başlıca mənbəyidir.

Milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə yaradılır , onun sərəncamında qalır, mikrosəviyyədə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılır ki, bu da müəssisədə istehsal məsrəflərinə sərf olunur . İstehsal sferası müəssisə və təşkilatların pul gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının başlıca mənbələrindən biri kimi iştirak edir. Onlara ilk növbədə izafi məhsulun dəyərinin bir forması olan mənfəət aiddir. Maliyyə ehtiyatlarının həcmi milli gəlirdən artıqdır , çünki maliyyə ehtiyatları təkcə izafi məhsulun dəyəri və zəruri məhsulun dəyərinin bir hissəsini deyil , eyni zamanda amortizasiya ayırmalarını da özündə cəmləşdirir.

Əsas istehsal fondlarının dəyərinin bir hissəsi hesabına formalaşan amortizasiya fondu maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının ikinci başlıca mənbəyi kimi çıxış edir . Mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları xalis gəlirin vergi, vergi olmayan ödənişlər vasitəsi ilə yenidən bölgüsünün nəticəsi kimi çıxış edir.

Qeyd edilənlərdən başqa , mərkəzləşdirilmiş dövlət sosial sığorta, müxtəlif büdcədən kənar fondlar , əmlak və şəxsi sığorta fondları mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Əlavə olaraq mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları təsərrüfat dövrünə cəlb edilmiş milli sərvətin bir hissəsi hesabına (ölkənin qızıl ehtiyatları, xarici iqtisadi fəaliyyətindən daxilolmalar, enerji daşıyıcılarının satışından və s.) , həmçinin dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsindən və satışından əldə edilən vəsaitlər hesabına formalaşsın bilər .

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları əsas etibarilə dövlət büdcəsində, büdcədən kənar fondlarda, əmlak və şəxsi sığorta fondlarında toplanır . Mərkəzi Bankın kredit resurslarını maliyyə ehtiyatlarına dövlət pul ehtiyatları kimi - nizamnamə, ehtiyat və digər fondlar şəklində daxil etmək məqsədində uyğun olardı.

Maliyyənin idarə olunmasının, yəni onların formalaşmasının, sərəf olunmasının və pul vəsaitinin hərəkətinin idarə olunmasının obyektivi dövlətin və müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarıdır.

Dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların və əhəlinin sərəncamında olan, geniş təkrar istehsal üçün nəzərdə tutulan pul vəsaiti fondları və daxilolmaları dövlətin maliyyə ehtiyatlarına aiddir. Xüsusi təyinatlı pul vəsaiti fondları vasitəsi ilə maliyyə ehtiyatlarının əsas sərəfi mümkündür. Ancaq buna baxmayaraq , maliyyə ehtiyatlarının qeyri -fond istifadə forması da istisna edilmir.

Konkret təsərrüfat subyektinin sərəncamında olan bütün pul vəsaitləri və daxilolmaların məcmusu müəssisənin maliyyə ehtiyatlarını təşkil edir. Maliyyə ehtiyatları müəssisənin gəlirlərinin formalaşması , bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesini əks etdirir.

Mikro səviyyədə maliyyə ehtiyatları məqsədli təyinatlı pul fondlarının - əmək ödənişi fondu, maddi mükafatlandırma fondu, istehsalın inkişafı fondu və s. fondların təşkil edilməsinə, dövlət büdcəsi, banklar, sığorta orqanları, malverənlər və başqa müəssisələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsində istifadə olunur.

Mənfəətdir müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasının başlıca mənbəyi kimi çıxış edir. İstənilən mülkiyyət formalı müəssisələr tərəfindən yaradılan yığımların pul ilə ifadəsinə mənfəət deyilir . Mənfəət iqtisadi kateqoriya kimi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini ifadə edir.

Mənfəət özündə dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və işçilərin iqtisadi maraqlarını cəmləşmişdir. Məhz buna görə də təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin artması dövlətin maliyyə ehtiyatlarının çoxalmasına və maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi balans mənfəətində öz əksini tapır. Balans mənfəətinə isə əsas məhsulların ,iş və xidmətlərin istehsalı və satışından, digər məhsulların satışından alınan mənfəət, satışdankənar əməliyyatlardan əldə olunan mənfəətə daxil edilir. [4] . “B.Ataşov , N.Novruzov , E.İbrahimov, “ Müəssisələrin maliyyəsi ” Bakı 2009 ”

Müəssisələrdə maliyyə ehtiyatlarının təşkilinin ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

Birinci prinsip: Müəssisədə maliyyə ehtiyatları xüsusi vəsait, subvensiya və cəlb edilmiş vəsait hesabına formalaşır. Maliyyə ehtiyatlarının ilkin yaradılması müəssisə və təşkilatın təsis edildiyi anda, yəni nizamnamə fondu yaradıldığı anda baş verir.

Təsərrüfat fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəssisənin maliyyə təminatı olmalıdır . İlkin kapital müəssisənin maliyyə resurslarının başlıca mənbələrindən biridir . İlkin kapital müəssisə təsisçilərinin payları hesabına formalaşır və nizamnamə kapitalının həcmindən asılıdır. Nizamnamə kapitalının vəsaiti əsas fondların əldə olunmasına , istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili üçün ehtiyac olan miqdarda dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilir . O, lisenziyaların, patentlərin və s.-in alınması üçün də istifadə edilə bilər.

Məhsul , iş və xidmətlərin reallaşdırılmasından daxilolmalar fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə ehtiyatlarının başlıca mənbəyi kimi iştirak edir. Onun hesabına ümumi gəlir və mənfəət , həmçinin amortizasiya ayırmaları meydana gəlir . Onlar qismən də vəsaitlərin yenidən bölgüsü qaydasında - sığorta ödəmələri , dividendlər , büdcə subvensiyaları , daxilolmalar hesabına meydana gəlir.

II prinsip: Maliyyə fəaliyyəti, keçmiş ilin maliyyə fəaliyyətinin nəticələri və qarşıdakı dövrə olan proqnozlar nəzərə alınmaqla müəssisə qarşıdakı təsərrüfat ilinə planlaşdırılır. Bəzi iqtisadçılar düşünürlər ki , maliyyə planını hazırlamaq bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyətli deyil . Amma əminliklə söyləyə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin müasir mərhələsində maliyyə planı hər şeydən əvvəl müəssisənin özü üçün vacibdir.

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və mərkəzləşdirilmiş fondlara ayırmaların əsası maliyyə planlarında qoyulur. Burada əsas fəaliyyətə, dövriyyə vəsaitlərinin , investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə maliyyə vəsaitinin istiqamətləndirilməsi əks etdirilir.

Üçüncü prinsip: Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin qorunub saxlanılmasının təmin olunması. Dövriyyə vəsaitlərinin tam formada qorunub saxlanılmasına nail olunmalıdır. Əgər xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin məbləğində azalma olarsa, bu halda müəssisə maliyyə stabilliyini itirər , son nəticədə iflasa uğraya bilər. Müəssisənin müvafiq maliyyə təminatı mövcud olmalıdır ki, o təsərrüfat fəaliyyətini yerinə yetirə bilsin .

İlkin kapital müəssisənin maliyyə resurslarının başlıca mənbələrindən biridir. Müəssisə təsisçilərinin payları hesabına ilkin kapital yaradılır və o nizamnamə kapitalı həcmindən asılıdır. Əsas fondların əldə olunmasına və istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün lazım olacaq miqdarda dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması üçün nizamnamə kapitalının vəsaiti istiqamətləndirilir. Nizamnamə kapitalının vəsaiti həm də lisenziyaların, potentlərin və s.-in əldə edilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Dövlət büdcəsində, büdcədən kənar fondlarda, əmlak sığortası fondunda, şəxsi sığorta fondunda mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları toplanır. Maliyyə ehtiyatlarına həm də dövlətin pul ehtiyatları (nizamnamə fondu, ehtiyat fondu və digər fondlar) şəklində Mərkəzi Bankın kredit resurslarının da əlavə olunması məqsədə uyğundur.

ÜDM – in, milli gəlirin və son nəticədə maliyyə ehtiyatlarının həcmi istehsal prosesinin səmərəliliyinin artırılması , onun həcmnin genişləndirilməsi nəticəsində artırılır. Bu da ölkə əhalisinin tələbatlarının tam ödənilməsinə şərait yaradır , yaradılmış maliyyə ehtiyatlarının səmərəli, düzgün sərf olunması istehsalın fasiləsizliyinin təmin olunmasına , onun həcmnin genişlənməsinə, ən əsası istehsalın səmərəliliyinin artması ilə nəticələnir .

1.3 Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsində daxili nəzarət sisteminin rolu

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının əksi və ya onun reallaşması kimi iştirak edir, burada həmin nəzarətin məqsədləri, məzmunu müəyyən edilir. Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı olan birbaşa və dolaylı qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır.

Maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə hansı səviyyədə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ÜMM-nin və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- həmcinin , vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və başqa istiqamətlər.

Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür: 1) ilkin nəzarət; 2) cari nəzarət; 3) sonrakı nəzarət.

Müəssisə,təşkilatların və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Bu kimi hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa kömək edir.

II forma - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

III forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır.

Müəssisələrdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, ona görə ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkil edilməsindən müəssisənin maliyyə nəticələri olduqca asılıdır. Biznes-planın icrasına, həmçinin xüsusi və borc kapitallarının təyinatına görə istifadə olunmasına müəssisənin maliyyə xidmətləri həmişə nəzarət edir.

Nəzarət-təhlil funksiyasının həyata keçirilməsində maliyyə işçilərinə mühasibatlıq çox böyük köməklik göstərir, beləliklə də smstaların hazırlanmasının dəqiqliyi, kapital məsrəflərinin ödənilməsi haqq-hesabı yoxlanılır, hesabat növlərinin hamısı təhlil olunur, maliyyə və plan intizamına riayət edilməsinə nəzarət olunur.

Maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında daxili nəzarətin mühüm əhəmiyyəti vardır. Daxili nəzarətin aparılmasında maliyyə nəzarəti metodlarından inventarizasiya və sənədləşmənin xüsusi yeri və rolu vardır.

Nəzarət metodlarını O.A.Noqina belə qruplaşdırır: ümumelmi nəzarət metodları və xüsusi nəzarət metodları.

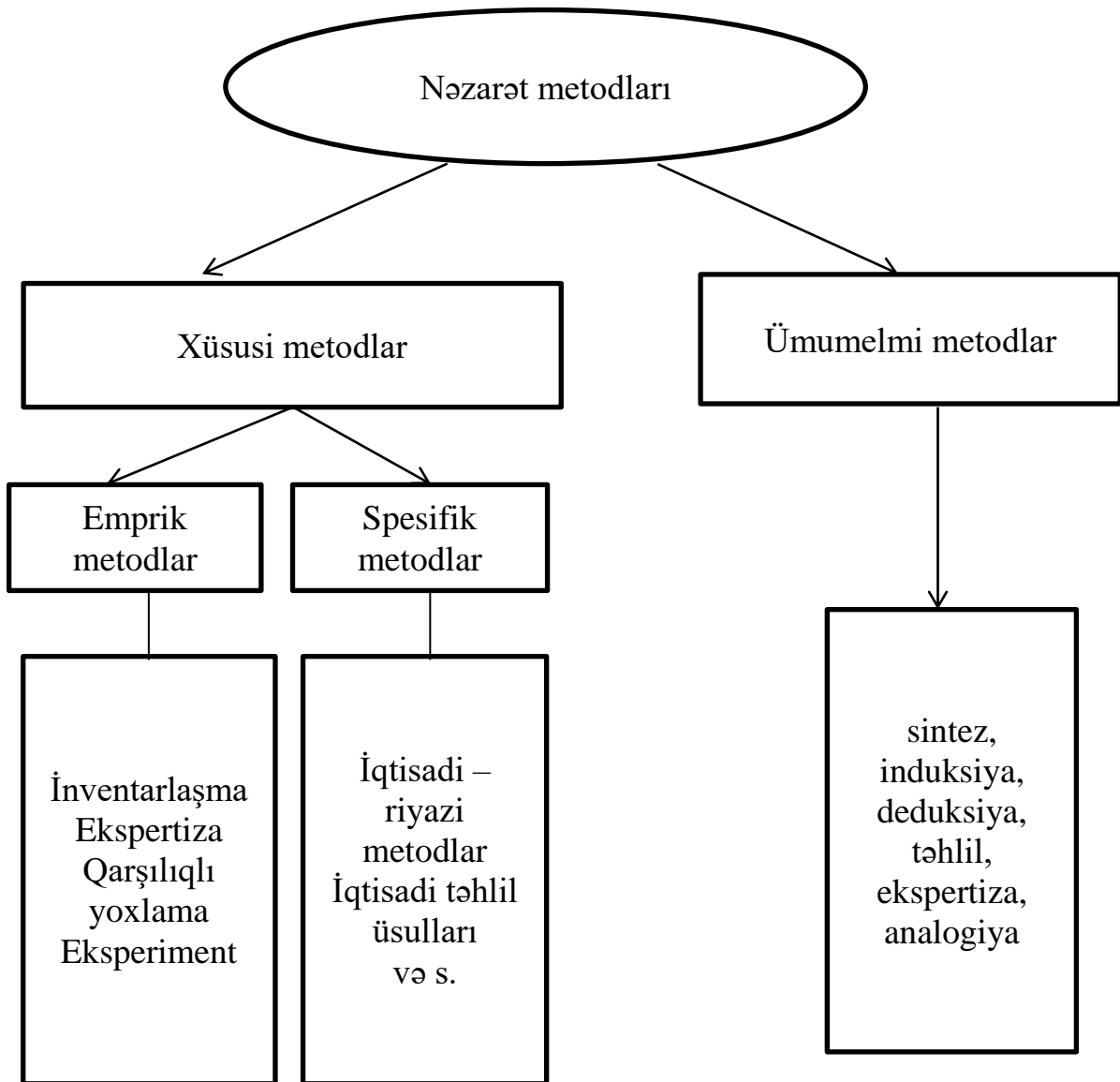
Maliyyə nəzarəti metodlarının nisbətən məşhur təsnifatını isə aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- sənədli nəzarət metodları
- faktiki nəzarət metodları

Sənədli nəzarət metodları sənədlərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur, mühasibat qeydlərinin, ilkin uçot sənədlərinin, müqavilələrin və s.-in əsasında təşkil edilir. Sənədli nəzarət metodları əsasında yoxlama maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair müxtəlif sənədlər, məxaric məlumatları, balans hesabatları və s. əsasında aparılır.

Sənədli nəzarət metodlarından biri təhlil metodudur. Təhlil metodu ən doğru məlumatın əldə edilməsinə imkan yaradaraq illik hesabatların faktiki məlumatlarına əsasən həyata keçirilir.

Sxem 3

Bu zaman proqnozların və tapşırıqların həyata keçirilmə həcmi, maliyyə intizamına , pul vəsaitlərinin xərc normalarına əməl edilməsi səviyyəsi müəyyən olunur.

Maliyyə nəzarətində ən əsas metodlardan biri təftiş metodudur , müəssisələrin müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Nəzarətin ən çox istifadə edilən metodu bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş metodudur. Təftiş

dövlət tərəfindən məcburi formada həyata keçirilir və maliyyə intizamını pozan müəssisələrin fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil oluna bilər.

Təftişin məqsədlərinə müvafiq olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir : sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, hesabat məlumatlarının uyğunluğunun yoxlanılması , kassadakı nağd pulun vəsaitinin yoxlanması, ekspertiza , əmtəə - material ehtiyatlarının inventarizasiyası və s.

Aparılan təftişin yekunlarına dair akt tərtib edilir və akta əsasən müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətlərində aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması , daxili ehtiyatların səfərbər edilməsinə görə tədbirlər planı hazırlanır .

İnventarizasiya faktiki nəzarət metodlarından ən geniş yayılan metoddur . İnventarizasiya yardımı ilə həm müəssisə əmlakının qorunmasına nəzarət edilir , həm də mülkiyyətin mövcudluğu barəsində faktiki məlumatların etibarlılığı təmin olunur .

İnventarizasiya - müəssisənin, idarənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər sərvətlərin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədlərlə rəsmiləşdirilməsidir. Azərbaycan Respublikasında inventarlaşmanın aparılması 16 iyul 2013-ci il tarixli Maliyyə Nazirliyinin Kolleqiyasının Qərarı ilə təsdiqlənmiş "Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları" əsasında icra olunur. Təcrübədə bir neçə növ inventarizasiya mövcuddur.

Qismən inventarizasiya hər bir obyekt üçün ildə bir dəfə aparılır; bu cür inventarizasiya (yoxlama) yüksək daxili təşkilati səviyyə tələb etməyən və bir qayda olaraq istehsal prosesinə maneçilik törətməyən ən etibarlı üsuldur.

Dövri inventarizasiya əmlakın növ və xarakterindən asılı olaraq konkret vaxtda aparılır. Tam inventarizasiya təşkilatın bütün əmlakının yoxlanması deməkdir. Onlar illik hesabat tərtib etməzdən əvvəl ilin axırında həmçinin maliyyə və istintaq orqanlarının tələbi ilə tam sənədli təftiş zamanı aparılır.

Seçmə inventarizasiya ayrı-ayrı istehsal sahələrində yaxud maddi məsul şəxslərin yoxlanması, məsələn, kassada olan nağd pul vəsaitinin mövcudluğunun yoxlanması, müxtəlif növ materialların qalığının çıxarılması və s. zamanı aparılır.

Müəssisə mühasibat uçotu və hesabatının doğru və düzgünlüyünü təsdiq etmək üçün dövrü olaraq öz əmlakının, hesablaşmalarının, öhdəliyinin, kapitalının və s. maddi sərvətlərinin və ümumiyyətlə, balansın bütün aktiv və passiv maddələrinin inventarizasiyasını aparmalıdır. [28] .“ <http://www.muhasib.az/Muhasibat/teshkili/inventarizasiya.php>”

Maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasına daxili nəzarətdə inventarizasiyanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, inventarizasiyanın aparılması nəticəsində maliyyə ehtiyatlarının faktiki mövcudluğu yoxlanılır, təyinatı üzrə istifadə edilməmiş ehtiyatlar aşkar edilir və sənədləşdirilir.

Sair maliyyə aktivlərinin inventarizasiyası zamanı inventarizasiya başlananadək maddi-məsul şəxslər aşağıda göstərilən sənədlər əsasında mühasibatlıqdürüştürmə işləri aparmalı və öhdələrində olan sair maliyyə aktivlərinin qalıqlarını üzləşdirmə qaydasında dəqiqləşdirməlidir:

- əmlakın (qiymətlilərin) uçot kartları;
- aktivlər üzrə uçot kitabı;
- sair maliyyə aktivlərinin məsuliyyətli mühafizəyə götürülməsinə dair sənədlər.

Mühasibat uçotu subyekt tərəfindən sair maliyyə aktivlərinin inventarizasiyası zamanı aşağıdakıların mövcudluğu yoxlanılmalıdır:

- satış məqsədi ilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar;
- ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli və uzunmüddətli investisiyalar;
- verilmiş qısamüddətli və uzunmüddətli borclar;
- digər qısamüddətli və uzunmüddətli investisiyalar.

Ehtiyatların inventarizasiyası zamanı inventarizasiya başlananadək maddi-məsul şəxslər aşağıda göstərilən sənədlər əsasında mühasibatlıqda dürüştürmə işləri aparmalı və öhdələrində olan ehtiyatların qalıqlarını üzləşdirmə qaydasında dəqiqləşdirməlidir:

- əmlakın (qiymətlilərin) uçot kartları;
- aktivlər üzrə uçot kitabı;

- ehtiyatların məsuliyyətli mühafizəyə götürülməsinə dair sənədlər.

Mühasibat uçotu subyekti tərəfindən ehtiyatların inventarizasiyası zamanı mövcudluğu yoxlanılmalıdır: material ehtiyatlarının, tikinti müqavilələri üzrə bitməmiş tikinti işlərinin, məsrəflərin, hazır məhsulun, satış məqsədi ilə saxlanılan digər aktivlərin.

Ehtiyatlar inventarizasiya olunarkən komissiya onlara baxış keçirməli və inventarizasiya siyahılarında onların tam adını, əldə edilməsi tarixini, növünü, qrupunu, miqdarını, məbləğini qeyd etməlidir. Ehtiyatların inventarizasiyası zamanı komissiya mühasibat uçotu subyektinin mülkiyyətində olan aktivlərin mövcudluğunu yoxlayır.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin inventarizasiyası zamanı inventarizasiya başlananadək maddi-məsul şəxslər aşağıda göstərilən sənədlər əsasında mühasibatlıqda dürüştləşdirmə işləri aparmalı və öhdələrində olan pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin qalıqlarını üzləşdirmə qaydasında dəqiqləşdirməlidir:

- əmlakın (qiymətliyərin) uçot kartları;
- aktivlər üzrə uçot kitabı;
- pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin məsuliyyətli mühafizəyə götürülməsinə dair sənədlər.

Mühasibat uçotu subyekti tərəfindən pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin inventarizasiyası zamanı aşağıdakıların mövcudluğu yoxlanılmalıdır:

- kassada olan pul vəsaitləri;
- yolda olan pul vəsaitləri;
- bank hesablaşma hesabları;
- tələblə əsasən verilən digər bank hesablaşma hesabları;
- pul vəsaitlərinin ekvivalentləri.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri inventarizasiya olunarkən komissiya onlara baxış keçirməli və inventarizasiya siyahılarında onların tam adını, əldə edilməsi

tarixini, təyinatını, miqdarını, məbləğini və digər xüsusi göstəricilərini qeyd etməlidir.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin, o cümlədən milli və xarici valyutada olan pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və digər ciddi hesabat blanklarının sənədlərinin inventarizasiyası onların saxlanma yerləri və maddi-məsul şəxslər üzrə həyata keçirilir.

Bank və xəzinə hesablarında və tələblərə əsasən verilən digər bank hesablarında olan pul vəsaitlərinin inventarizasiyası bank və xəzinə çıxarışlarının təşkilatın mühasibat uçotunun müvafiq hesablarındakı qalıq məbləğləri ilə üzləşdirilməklə həyata keçirilir. [14]. “16 iyul 2013-ci il tarixli Maliyyə Nazirliyinin Kolleqiyasının Qərarı ilə təsdiqlənmiş “Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları” <http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/%C4%B0nventarizasiya.docx>”

Daima hazır məhsulların , xammalın , materialların , göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin ekspertizası aparılır. Yoxlama aparılan yoxlama vaxtı təsdiq olunmuş keyfiyyət normalarından və göstəricilərindən yayınmaların açıqlanması vəziyyətində bu problemlərin yaranma səbəblərini, gələcək dövrdə onlara səbəb ola biləcək amilləri müəyyən etməyə borcludurlar.

Müfəttiş tərəfindən qoyulmuş məsələləri ekspertizanın nəticələrinə əsasən tam və konkret cavablarla əhatə edən əsaslı qərar tərtib olunmalıdır.

Ekspertin son nəticələrinin etibarlılığı ona təqdim olunmuş materiallardan asılıdır. Nəzarət üsulu kimi müşahidə çoxdan mövcuddur. Müşahidə metodu yoxlayıcıya işlərin real vəziyyətini aydınlaşdırmaqda köməklik göstərir. Müşahidə metodu növbəti yoxlamalar zamanı məqsədəuyğundur:

- maddi dəyərlilərin saxlanması, qəbulu və göndərilməsi qaydalarına riayət,
- yoxlama haqqında aktın hazırlanması və məlumatların kontragentlərlə yoxlanılması qaydası,
- istehsalın və texnoloji proseslərin təşkili və s.

Faktiki nəzarət metodlarına aid olan sorğunu yazılı və şifahi surətdə həyata keçirmək mümkündür . Nəzarətçi tərəfindən heç bir təzyiq və təhlükə olmadan

razılıq əsasında müfəttiş tərəfindən qoyulan suallara cavabların alınması mümkün olmalıdır .

Yoxlanılan şəxsə müfəttiş hüquqlarının və səlahiyyətli şəxslərin öhdəliklərinin hansı qanunvericilik və normativ sənədlərlə tənzimləndiyi sorğu keçirməmişdən qabaq izah olunmalıdır.

Sualların siyahısı və onların qoyuluşu , nəzarət tədbirlərinin məqsədləri və məzmunu ilə uyğun olmalı , yoxlanış aparılan müəssisənin fəaliyyət dairəsini keçməməlidir. Yoxlanış aparılan təşkilat əməkdaşının yazılı izahatı nəzarət idarəsinə ünvanlanmalıdır, çünki nəzarət tədbirləri məhz onun sərəncamı ilə reallaşdırılır. Cavabı və izahı alınmalı sualların siyahısını yoxlanışı həyata keçirən şəxs yazılı surətdə hazır etməyə məcburdur.

Maliyyə nəzarəti metodlarından biri də baxış metodudur . Təftiş olunan obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün baxış metodundan yoxlanış təcrübəsində istifadə olunur . Yoxlayıcı natamam tikinti obyektinin, müxtəlif dəzgahların, anbarın və s.in vəziyyətini yoxlaya bilər.

II FƏSİL. Maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunmasında nəzarət fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin əsas istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi

Hər bir müəssisənin əsas məqsədlərindən biri öz daxili maliyyə ehtiyatlarını artırmaqdan ibarətdir, çünki onun səmərəli fəaliyyəti məhz bu ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır. Təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan və təsərrüfatdaxili təsərrüfatdan kənar maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə təkrar istehsalın genişləndirilməsi və həmin təsərrüfat subyektlərinin əmtəə bazarında imicini artırmaq məqsədilə digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün pul gəlirləri və daxilolmalar müəssisənin maliyyə ehtiyatlarını təşkil edir.

Maliyyə ehtiyatları ilkin formada müəssisə təşkil edilən anda nizamnamə fondunun təsis edilməsi ilə yaranır. Nizamnamə fondunun həcmi nə qədər çox olarsa, müəssisənin investisiya və pul vəsaitlərindən operativ istifadə imkanları bir o qədər geniş olur. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin daxili maliyyə ehtiyatları əsas etibarilə hazır məhsulun -görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin satışından əldə edilən mənfəətdən və əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmalarından ibarətdir. Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruri şərtdirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək bir o qədər vacibdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə ehtiyatlarından istifadə istiqamətləri geniş və çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faiz ödəmələri, alınmış xammal-materiallarının dəyərinin ödənilməsi əsas yer tuturlar.

Digər vacib istiqamətləri isə belə qruplaşdırma bilərik :

- əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- qiymətli kağızlarda olan maliyyə ehtiyatlarının investisiyalaşdırılması;
- sosial təyinatlı xüsusi pul fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilən maliyyə ehtiyatları.

Kapital qoyuluşu yeni tikililərin inşasına , fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulmasına və yeniləşdirilməsinə, istehsal güclərinin saz və işlək vəziyyətdə saxlanılmasına, yeni texniki vasitələrlə təchiz edilməsinə, sərf edilən xərclərdir. Azərbaycan Respublikasının “ İntestisiya fəaliyyəti haqqında” qanununda qeyd edilir ki, əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, maddi istehsalın digər formada inkişafına investisiya yönəldilməsi kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir. Əsaslı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- müəssisənin xüsusi (təsərrüfatdaxili) maliyyə ehtiyatları;
- müəssisənin borc aldığı və cəlb etdiyi maliyyə vəsaitləri;
- müəssisənin daxil olduğu birliyin mərkəzləşdirilmiş fondunun vəsaiti;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti (ümumdövlət əhəmiyyətli məhsul buraxan müəssisələrdə) . [4] . “B.Ataşov , N.Novruzov , E.İbrahimov, “Müəssisələrin maliyyəsi” Bakı 2009 (səh: 67-68)”

Cədvəl 1 –də tikinti təşkilatlarında 2013-2014-cü illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə istifadə edilməsi əks etdirilmişdir.

Müəssisələrdə maliyyə menecmentinin düzgün təşkili ən sərfəli şərtlərlə əlavə maliyyə ehtiyatlarını cəlb etməyə, onları daha böyük səmərə ilə investisiya qoyuluşuna yönəltməyə, maliyyə bazarında qiymətli kağızları alqı-satqı edərək həyata keçirməyə imkan verir.

Hər bir müəssisənin ixtiyarı vardır ki, təsərrüfat ilinin nəticəsinə görə onun sərəncamında qalan xalis mənfəətdən xüsusi təyinatlı fondlara -“Sosial sahə fondu”, “İstehlak fondu”, “Kadr hazırlığı fondu”- müəyyən həcmdə ayırmalar aparmaqla həmin fondları formalaşdırsın.

Bu fondların vəsaiti yeni əmlakın yaradılmasına səbəb olmayan yalnız sosial sahənin (kapital qoyuluşundan başqa) inkişafına yönəldilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, işçilərin həvəsləndirilməsi, onlara maddi yardım göstərilməsi,

mütəxəsis kadrların hazırlanması və ixtisasların artırılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir. [21] “ <http://www.stat.gov.az/source/construction> ”

Cədvəl 1

2013-2014-cü illərdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri üzrə istifadə edilməsi

Cəmi	2013		2014	
	Mln. manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi,%-lə	Mln. manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi,%-lə
Əsas kapitala investisiyalar, cəmi	17 850 815,7	100,0	17618601,1	100,0
Ocümlədən,maliyyə mənbələri üzrə				
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	7 826 603,2	43,8	9 130 018,0	51,8
Əhalinin şəxsi vəsaitləri	455 248,3	2,6	561 266,8	3,2
Bank kreditləri	859 039,0	4,8	630547,5	3,6
Büdcə vəsaitləri	8 080 404,7	45,3	6 724659,0	38,2
Büdcədən kənar fondların vəsaiti	540 475,6	3,0	389986,9	2,2
Sair vəsaitlər	89 044,9	0,5	182122,9	1,0

Göstərilən fondlarla mənfəətdən ayırmaların konkret həcmi hər bir müəssisənin idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilir və fondların istifadə olunmamış qalığı növbəti ilə keçirilir.

Bütün hallarda isə, maliyyənin səmərəli təşkili və istifadəsi dəqiq maliyyə planlaşdırılması tələb edir. Maliyyə planlaşdırılması maliyyə mexanizminin tərkib hissəsidir.

Maliyyə mexanizminin idarə olunması maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə qanunvericiliyinin idarə olunması qədər önəmlidir. Maliyyə planlaşdırılması müəssisənin material və dəyər tərəflərinin balanslaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Onun köməyi ilə pul və maliyyə ehtiyatlarının məbləği natural göstəricilərə uyğunlaşdırılır, tələblə tənzimlənir. Maliyyə planlaşdırılması müəssisənin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, onun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən də görünür.

Müəssisələrin maliyyə planlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirdikləri vəzifələr aşağıdakılardır:

- Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının və pul fondlarının mənbələrinin və yığım üsullarının müəyyənləşdirilməsi. Burada məsələ gəlirlərin sadəcə olaraq haradan və nə qədər əldə edilməli olduğundan yox, bütün ehtiyatları nəzərə alaraq onların mənbələrinin tapılmasından ibarətdir.
- Material - dəyər məsrəflərinin, imkan səviyyəsində onların balanslaşdırılmasının təmin olunması, pul-tələb təkliflərinin müəyyənləşdirilib öyrənilməsi.
- Müəssisənin bütün sahələrinə nəzarətin təmin olunması. Maliyyə planlaşdırılmasının bütün mərhələlərində nəzarət amili üzə çıxır və indiki halda o, ilk növbədə gəlirlərin toplanmasına aid olur. Gəlirlərin və xərclərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdən keçirilən aspektdə iqtisadiyyatın ölkənin inkişafına təsir göstərən ən çətin və ən mühüm amillərdən biridir.

Maliyyə planı tutulduqdan sonra planlaşdırılan dövrün ilk günlərindən onun icrasına başlanılmalıdır. Hər bir müəssisənin cari təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini əməliyyat tsiklinin uzunluğuna əsasən qiymətləndirmək olar.

Əməliyyat tsiklinin uzunluğu da müəxtəlif növ aktivlərdə olan vəsaitlərin dövretmə sürətindən asılıdır. Dövriyyə sürətinin artması onlardan istifadənin səmərəliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində məqsəd müəssisənin uzunmüddətli istehsal və səmərəli maliyyə fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət qədər cari aktivlərin həcmi və strukturunu, onların əldə olunması mənbələrini və aralarındakı nisbətləri müəyyənləşdirməkdir.

Cari fəaliyyət baxımından müəssisənin mühüm təsərrüfat-maliyyə xarakteristikası onun likvidiliyidir, yəni qısamüddətli kreditör borclarını vaxtılı-vaxtında ödəyə bilmək qabiliyyətidir.

Kreditör qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına və buradan əmələ gələn bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi zəruri normadan az olduqda müəssisənin işində tez-tez fasilələr yaranır ki, nəticədə mənfəətin həcmi azalır. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsinin normativdən yüksək olması vəsaitlərin müəyyən qisminin fəaliyyətsiz qalmasına, xərclərin artmasına və nəticədə mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də dövriyyə vəsaitləri elə optimal səviyyədə saxlanmalıdır ki, müəssisənin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunsun və ən yüksək mənfəət əldə edilsin. Müəssisənin maliyyə xidməti cari aktivlərin maliyyələşdirilməsi müddətinin növbəliliyini daim nəzarətdə saxlamalı, belə maliyyələşdirmənin mövcud üsullarından daha səmərəlisinin seçilməsini təmin etməlidir.

Maliyyə xidməti müəssisənin cari və perspektiv fəaliyyətinə uyğun olaraq borc vəsaitlərinə yaranacaq ehtiyacı dəqiq hesablamalı, kredit təşkilatını və kreditləşdirmə formasını düzgün seçilməlidir. Dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün adətən qısamüddətli kreditləşmədən istifadə olunur. Bazar münasibətləri və müəssisənin tam təsərrüfat sərbəstliyi şəraitində maliyyə işinin planlaşdırılması sistemi adətən aşağıdakılardan ibarət olur:

- müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi;

- müəssisənin fəaliyyətinin yekun büdcə planlaşdırılması sistemi.

Müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi aşağıdakı funksional büdcələrin yaradılmasını nəzərdə tutur: əməyin ödənilməsi büdcəsi, amortizasiya fondu , material məsrəfləri büdcəsi, kreditlərin ödənilməsi büdcəsi, enerji istehlakı büdcəsi, vergi büdcəsi, sair xərclər büdcəsi.

Müəssisənin fəaliyyətinin yekun büdcə planlaşdırılması sisteminin tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- ilkin proqnoz məlumatları ;
- istehsal proqramı;
- mənfəət və zərərlər balansı;
- müəssisənin balansı;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqda hesabat.

Yekun büdcə gəlirlər və xərclər hissəsindən ibarət olur. Yekun büdcəni ümumi şəkildə, cədvəl formasında aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cədvəl 2

Gəlirlər hissəsi	Xərclər hissəsi
1.Məhsul satışından və sair satışlardan gəlirlər 2.Satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər 3. Plan dövrünün əvvəlinə bank hesablarında vəsait qalıqları 4. Kreditlər və borclar 5. Sair gəlirlər Büdcə gəlirləri (gəlirlərin xərclərdən çox olduğu halda)	1. Büdcə vergiləri 2. Əmək haqqı 3. Xammal və materialların alınması 4. Elektrik enerjisinin ödənilməsi 5. Kreditlərin ödənilməsi (faizlər nəzərə alınmaqla) 6.Xammal və materialların alınması 7. Sair xərclər Büdcə kəsiri (xərclərin gəlirlərdən çox olduğu halda)

Müəssisənin aylıq , rüblük ,illik və yekun büdcələri tərtib olunur. Bu iş müəssisənin plan-iqtisad şöbəsi tərəfindən maliyyə xidmətlərinin iştirakı ilə yerinə

yetirilir. Müəssisənin maliyyə planı onun iqtisadi inkişaf planının digər bölmələri əsasında yaradılır. Eyni zamanda, maliyyə planının tərtib olunması maya dəyəri planının formalaşmasına, maddi və digər resurslardan istifadəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Müəssisələrin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, bank idarələri vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Bununla yanaşı, müəssisələrlə, vətəndaşlarla nağd pulla hesablaşmalar da həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşmalar dedikdə, kağız və metal puldan, habelə barterdən istifadə etmədən, hesablaşma sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödəmələr başa düşülür. Nağdsız hesablaşmalar zamanı ödəniş tapşırıqlarından, akkreditivlərdən, ödəniş-tələbnamə tapşırıqlarından, çeklərdən istifadə edilir.

Müəssisələrdə maliyyə işinin planlaşdırılmasının əsasını ötən hesabat ilinin faktiki statistik göstəriciləri və yuxarı idarəetmə qurumları və təşkilatlar tərəfindən müəyyənləşdirilən strateji məqsədlər təşkil edir.

Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin aid olduğu istiqamət üzrə xərclənməsinin təmin edilməsi məqsədini daşıyan idarəetmə fəaliyyəti istehsal, iş və xidmət sahələrində təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz maliyyələşdirilməsinə nail olmaq ən önəmli məsələlərdəndir.

Cari təsərrüfat ili ərzində müəssisənin istehsal, iş və xidmət sahələrində nəzərdə tutulan istiqamətlərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Strateji məqsədləri reallaşdırmaq üçün konkret maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirmək;
- Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı istiqamətlərini daim maliyyə mənbələri ilə təchiz olunması üçün ehtiyatları üzə çıxartmaq;
- Müəssisənin geniş təkrar istehsalda iştirakını genişləndirmək məqsədilə xarici sərməyadarların kapitalından istifadə etmək imkanlarını artırılmaq və s.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması həm maliyyə ehtiyatlarını vaxtında aşkara çıxartmaq, həm də istifadə edilməyən maliyyə vəsaitlərini müəssisə

fəaliyyətinin daha mühüm sahələrində çatışmayan maliyyə ehtiyatlarının yerinin doldurulması ilə əlaqədardır.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- İstehsal, iş və xidmət sahələrini lazım olan maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək və istifadə olunmayan sərmayə mənbələrini aşkarlamaq.
- Müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilən maliyyə kapital qoyuluşlarının düzgün istiqamətləndirilməsini təmin etmək və onların səmərəliyinin artırılması istiqamətlərinə üstünlük vermək.
- Daxili maliyyə-kredit ehtiyatlarının aşkar edilməsi, istehsal və satış üzrə gəlirliyin artırılmasına və nağd pul vəsaitlərinin artırılması üzrə tədbirlər planını işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək və daha sonra onları təkmilləşdirmək.
- Maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarətin mütərəqqi formalarını axtarmaq və kredit ödəmə qabiliyyətini yüksəltmək.

Büdcə təşkilatlarında maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmaqla həyata keçirilir:

I mərhələ-maliyyə göstəriciləri hesabat ili ərzində təhlil olunur. Bundan ötrü müəssisənin əsas maliyyə hesabatlarından istifadə olunur. Hesabatların maliyyə planlaşdırılması üçün çox böyük əhəmiyyəti var, onlar iqtisadi təhlilin aparılması üçün əsas təsdiqləyici sənədlər toplusu olmaqla müəssisə fəaliyyətinə dair plan və faktiki məlumatları özündə əks etdirir.

Həmin məlumatlara əsaslanaraq hesabat ilində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti əhatəli formada təhlil olunur, istehsal, iş və xidmət sahələri üzrə plan ilə maliyyə mənbələri müəyyənləşdirilir.

II mərhələdə-əsas proqnozlaşdırma sənədləri tərtib edilir və burada strateji inkişaf nöqtəyi-nəzərindən maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasının sonrakı mərhələsində gəlir və xərclərin hesabatı, nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti, perspektiv maliyyə planının tərkib hissəsi kimi bütün göstəricilər üzrə əsaslandırılmış biznes planlar işlənib hazırlanır.

Perspektiv maliyyə planlaşdırılması ilə bağlı tələb olunan sənədlərin lazimi qaydada düzülməsinin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətinə aid olan məlumatlardan istifadə etməklə müəssisənin hazırki maliyyə vəziyyəti haqqında dürüst qiymətləndirilmiş nəticələri üzə çıxartmaq və onları qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Planlaşdırılan dövr üçün sənaye müəssisəsinin iqtisadi durumu baza rolunu oynadığını nəzərə alaraq, müəssisələrarası iqtisadi-texniki münasibətlərin səviyyəsi maliyyə xidməti sahəsinin işçilərinin həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasında bütün sənaye sahələrində istər istehsal-satış dairəsində, istərsə də satış bazarlarında mövcud qiymətlərin vəziyyətinə müvafiq olan strateji inkişaf istiqamətləri əhatəli surətdə müəyyən olunmalıdır.

Maliyyə planlaşdırılmasının yerinə yetirilməsi üçün müəssisələrin hədəfləri və məqsədləri seçilməlidir. Hədəf müəyyən olunduqdan sonra tətbiq olunacaq maliyyə siyasəti icra olunmağa başlayır.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, neft müqavilələrinin imzalanması, sahibkarlığın inkişafı, müştərək müəssisələrin yaradılması xarici investorların Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoymaq meylini xeyli artırmışdır. 2000-2014-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan ümumi investisiyaların tərkibində xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 65,0 faiz təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilən daxili investisiyaların həcmi ilbəil artmış, yəni 2000-ci ildəki 460,3 milyon manatdan 2014-cü ildə 12715,0 milyon manata çatmış və ya 27,6 dəfə artmışdır (cədvəl 3).

İnvestisiya qoyuluşu Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə və davamlı inkişafında müstəsna rol oynayır. Son 11 ildə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarına və “Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası çərçivəsində innovativ layihələrə 202 milyard ABŞ dolları civarında investisiya qoyulmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların artım dinamikası

	İllər			
	2000	2005	2010	2014
İnvestisiya qoyuluşu bütün mənbələr üzrə, mlyn.manat	1289,8	6733,4	14118,9	21890,6
Ondan:				
Xarici investisiyalar, mlyn.manat	829,5	4628,5	6619,7	9175,6
faizlə	64,3	68,7	46,9	41,9
Daxili investisiyalar, mlyn.manat	460,3	2104,9	7499,2	12715,0
faizlə	35,7	31,3	53,1	58,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015, Bakı, 2015,səh.407

Fikrimizcə Azərbaycan Dövlət Neft şirkəti maliyyə menecmentinin təşkili sahəsində yerli müəssisələr üçün ən gözəl nümunə ola bilər. Şirkətdə maliyyə menecmenti nəinki yüksək səviyyədə təşkil edilmişdir, hətta müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi tamamilə avtomatlaşdırılmış və beləliklə də yüksək səviyyəli idarəetmə sisteminin təşkilinə nail olunmuşdur.

2014-cü ildə 2000-ci illə müqayisədə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar 17,0 dəfə, əsas kapitala yönəldilən vəsaitlər 18,2 dəfə, ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı 12,5 dəfə, müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının məfəəti 43,0 dəfə artmışdır. K.Marks, A.Smit, D.Rikardo və digər tanınmış iqtisadçı alimlərin fikrincə, iqtisadiyyata investisiya yüksək gəlir (mənfəət) əldə etmək məqsədilə cəlb edilir. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların fəallığı və iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri qənaətbəxş olmamışdır. Belə ki, təhlil olunan dövrdə investisiyaverimi (1 manat investisiya qoyuluşuna düşən ÜDM istehsalı) orta hesabla cəmi 21 qəpik və kapitalverimi (1 manat əsas kapitala düşən ÜDM istehsalı) – 28 qəpik, investisiyanın rentabelliği – 10,3 faiz və əsas kapitalın rentabelliği – 13,4 faiz təşkil etmişdir. (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.**2000-2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi**

Göstəricilər	Ölçü vahidi	İllər			
		2000	2005	2010	2014
1.İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar	Mlyn manat	1289,8	6733,4	14118,9	21890,6
2. Əsas kapitala yönəldilən vəsaitlər	-*-	967,8	5769,9	9905,7	17618,6
3.Ümumi daxili məhsul	-*-	4718,1	12522,5	42465,0	58977,8
əvvəlki ilə nisbətən artım		471,4	2615,5	2022,4	795,8
4.İqtisadiyyatda mənfəət	-*-	539,9	2133,1	19112,1	23210,0
əvvəlki ilə nisbətən artım	-*-	-	357,1	1393,4	-2426,5
5.İnvestisiya verimi	manat	0,37	0,39	0,14	0,04
6. Kapitalverimi	-*-	0,49	0,45	0,20	0,05
7. İnvestisiyanın rentabelliği	faiz	-	5,3	9,9	-38,5
8.Əsas kapitalın rentabelliği	-*-	-	6,2	14,1	-13,8

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan statistik göstəriciləri 2015, Bakı, 2015, səh. 39, 41,407 və 537 əsasında tərtib edilmişdir.

2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri 17 mlrd. 153,2 mln. manat, xərcləri 17 mlrd. 786,8 mln. manat təşkil etmişdir. 2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19,438 mlrd. manat proqnoza qarşı 17 mlrd. 153,2 mln. manat və yaxud 88,2% icra olunmuşdur.

2015-ci il üzrə Dövlət Gömrük Komitəsi proqnoza 100,1% əməl edərək dövlət büdcəsinə 1 mlrd. 591,9 mln. manat vəsait təmin edilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 5,4% və yaxud 81,1 mln. manat çoxdur.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatların ödənişli xidmətlərindən daxilolmaları 222,6 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 7,4% və yaxud 15,3 mln. manat çoxdur.

2015-ci ildə sair daxilolmalardan nəzərdə tutulan 48 mln. manata qarşı büdcəyə 90,5 mln. manat və yaxud proqnoza nisbətən 2 dəfə çox vəsait daxil olmuşdur.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən gəlirlər proqnozu 100,1% icra edilməklə dövlət büdcəsinə 7 mlrd. 118,2 mln. manat vəsait təmin edilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisə edildikdə 4,5 mln. manat və yaxud 0,1% çoxdur.

Həmin vəsaitin 70,5%-i və yaxud 5 mlrd. 18,3 mln. manatı qeyri-neft sektorundan daxilolmaların payına düşür ki, bu da 2014-cü ilə nisbətən 711,6 mln. manat və yaxud 16,5% çoxdur.

Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 8 mlrd. 130 mln. manat vəsait transfert edilmişdir.

Funksional təsnifata uyğun olaraq 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə ümumi dövlət xidmətləri xərclərinə 24,4% (347,6 mln. manat), nəqliyyat və rabitə xərclərinə 35,4% (31,2 mln. manat), iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclərə 10,2% (31,4 mln. manat), müdafiə xərclərinə 12,2% (184,7 mln. manat), meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, ovçuluq ,balıqçılıq və ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinə 8,5% (42,9 mln. manat), təhsil xərclərinə 3,3% (51,3 mln. manat), səhiyyə xərclərinə 6,4% (42,9 mln. manat), məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərclərinə 0,2% (2,2 mln. manat)) çox vəsait yönəldilmişdir.

2015-ci ildə dövlət büdcəsindən dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinə 4 mlrd. 994,4 mln. manat vəsait yönəldilmişdir. Bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 28,1% olmuşdur.

2015-ci ilin oktyabr-dekabr ayları üzrə dövlət büdcəsinin gəliləri 5 mlrd. 86,9 mln. manat icra olunmuşdur.

Dövlət büdcəsi xərclərinin 31,9%-i və yaxud 5 mlrd. 665,9 mln. manatı sosial təyinatlı xərclərin (təqaüd və sosial müavinətlər, əməyin ödənişi fondu, ərzaq və dərman xərcləri) maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 188 mln. manat və yaxud 3,4% çoxdur.

2015-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 84,3% və yaxud 17 mlrd. 786,8 mln. manat icra edilmişdir.

2015-ci ilin oktyabr-dekabr ayları üzrə dövlət büdcəsinin xərcləri 5 mlrd. 628,4 mln. manat icra edilmişdir .

2015-ci il ərzində dövlət büdcəsi xərclərinin 10 mlrd. 361,5 mln. manatı və yaxud 58,2%-i cari xərclərə, 6 mlrd. 720,9 mln. manatı və yaxud 37,8%-i əsaslı xərclərə, 704,4 mln. manatı və yaxud 4%-i dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmişdir.

2015-ci il üzrə büdcə təşkilatlarının təqdim etdikləri xərc sifarişləri üzrə xəzinədarlıq orqanları tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər tam və vaxtında maliyyələşdirilmişdir. Dövlət büdcəsinin kəsiri 633,6 mln. manat təşkil etmiş və kəsir maliyyələşmə mənbələri hesabına bağlanmışdır.

2015-ci ilin icmal büdcəsinin gəlirləri 18 mlrd. 207,3 mln. manat, xərcləri isə 21 mlrd. 67,1 mln. manat icra olunmuşdur. [29]

“http://fins.az/budce/894319/Dovlet_budcesine_dair_operativ_melumat___84_lik_icra.html”

2.2 Maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolunun təhlili

Müəssisə maliyyəsi təsərrüfat subyektlərində pul vəsaiti fondlarının və yığımlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və geniş təkrar istehsal məsrəflərinin maliyyələşdirilməsi, maliyyə-bank sistemi qarşısında vəzifələrin həyata keçirilməsi, işçilərin sosial təminatı üzrə və maddi stimullaşdırılması istifadəsi ilə bağlı həyata keçirilən iqtisadi münasibətlərdir.

Məhsulun, iş və xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlə, məhsulun istehsalına çəkilən xərclər arasındakı fərq müəssisənin satışdan əldə etdiyi ümumi mənfəətini təşkil edir. Satışdan əldə edilən ümumi mənfəət maliyyə nəticəsinin əsas göstəricisidir.

Mənfəət – məhsul reallaşmasından əldə edilən ümumi gəlirin bir hissəsidir. Mənfəət bazar münasibətlərinin mühüm iqtisadi kateqoriyası kimi aşağıdakı funksiyalara malikdir:

- təsərrüfatın fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi funksiyası;
- stimullaşdırıcı funksiya;
- maliyyə resurslarının təşkili funksiyası.

Mənfəətin müəssisə fəaliyyətindəki rolu aşağıdakılarla ifadə olunur:

- ✓ sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırıcı amili rolunda çıxış edir;
- ✓ müəssisənin mühüm maliyyə ehtiyatıdır;
- ✓ sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən səmərəlilik göstəricilərindən biridir;
- ✓ geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edir.

Hesabat dövrünə müəssisənin ümumi maliyyə nəticəsi -mənfəət və ya zərər ümumi gəlirlərin və zərərlərin balanslaşdırılması əsasında müəyyən olunur. Müəssisənin ümumi maliyyə fəaliyyətinin nəticəsinə balans mənfəəti deyilir. Balans mənfəətinə aşağıdakılar daxildir:

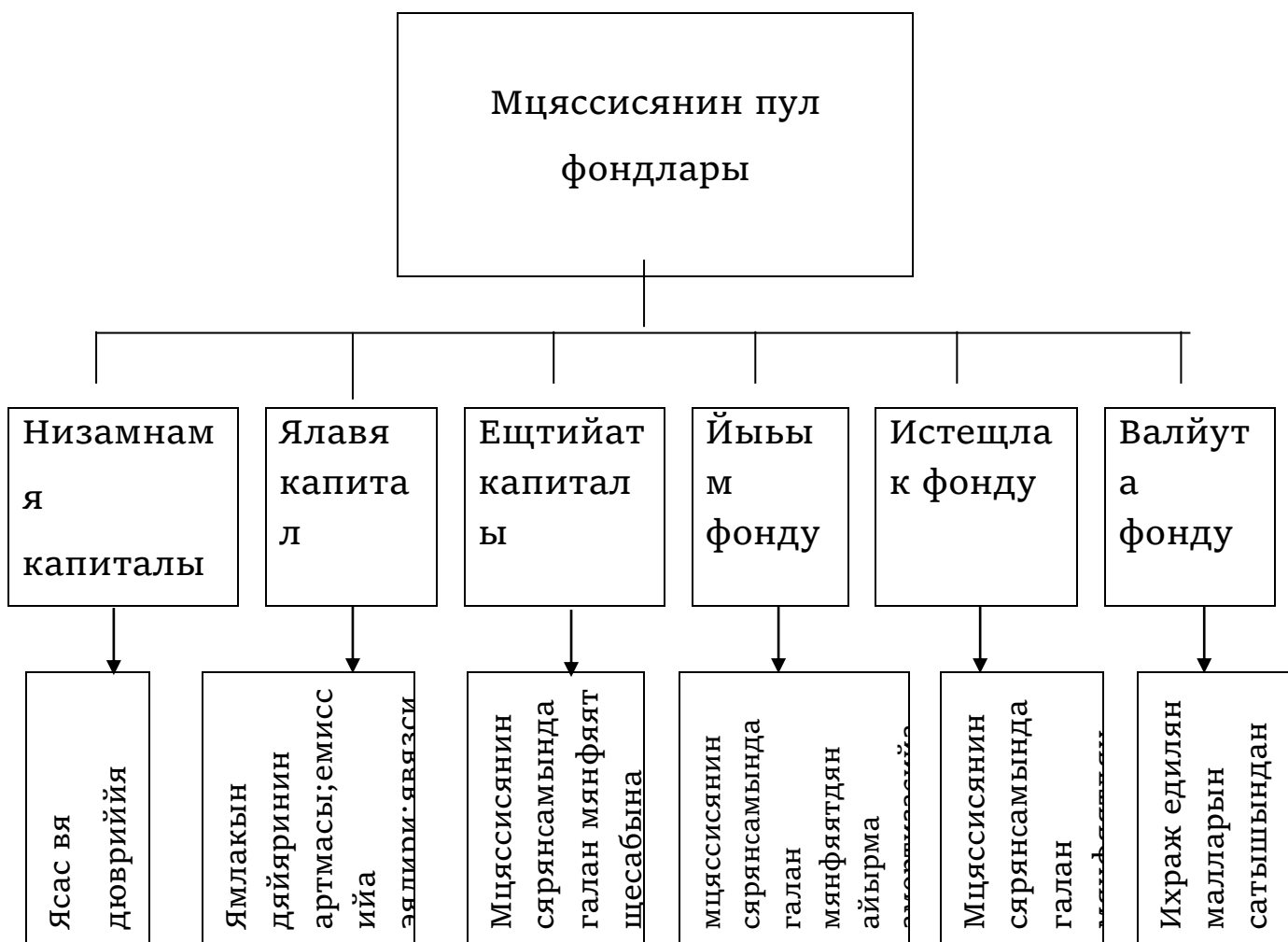
- ✓ əsas vəsaitlərin satışından əldə olunan mənfəət (zərər);

- ✓ məhsul, iş və xidmətlərin satışından əldə olunan mənfəət (zərər);
- ✓ maddi dövriyyə vəsaitlərinin və başqa aktivlərin satışından əldə olunan mənfəət (zərər);
- ✓ valyuta kursunun fərqiə görə gəlir və itkilər;
- ✓ satışdankənar gəlirlər (zərərlər).

Mənfəətin planlaşdırılması zamanı rentabellik göstəricisindən geniş istifadə olunur. Rentabellik müəssisənin gəlirlilik səviyyəsini ifadə edir və aktivə qoyulan pul vəsaitinin hər manatına nə qədər mənfəət əldə olunduğunu xarakterizə edir. [3] .

“i.e.d. prof. Dəməd Bağırov, i.e.d. prof. Mirələm Həsənlı , “Maliyyə” Bakı 2011 ”

Sxem 4

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və təşkilatlarda xalis mənfəət hesabına 3 iqtisadi həvəsləndirmə fond təsis edilir:

1. Yığılma fondu;
2. İstehlak fondu (maddi həvəsləndirmə) fondu;
3. Ehtiyat fondu (risk fondu).

Müəssisələrdə yığılma fondu aşağıdakı xərclərin (mənfəətdən ödənilən) ödənilməsi üçün istifadə olunur:

- yeni məhsulun və texnoloji proseslərin mənimsənilməsi və işlənilməsinin maliyyələşdirilməsi;
- elmi-tədqiqat, layihə, sınaq-təcrübə və s. işlər;
- istehsalın və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi xərcləri;
- müəssisənin genişləndirilməsi;
- fəaliyyətdə olan müəssisələrin texnika ilə yenidən silahlandırılması və rekonstruksiyası;
- yeni obyekt tikintisi;
- təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- uzun müddətli kreditlər üçün faizlərin ödənilməsi;
- uzun müddətli kreditlərin silinməsi və s.

Yığılma fondunun vəsaiti hesabına bir sıra sosial xərclər də ödənilə bilər. Belə xərclərə aşağıdakılar aiddir:

qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi;

- sosial-mədəni və məişət əhəmiyyətli obyektlərə çəkilən xərclər (müəssisənin balansında olan);

Müəssisələrdə maddi həvəsləndirmə ilə bağlı çəkilən xərclərə (istehlak fondu) aşağıdakılar daxil edilir:

- maddi kömək göstərilməsi;

- mükafatların təqdim edilməsi;
- veteranlara, təqaüdcülərə və s. birdəfəlik müavinətlərin verilməsi;
- yeməxanalarda ərzağın qiymətinin artması ilə əlaqədar fərq hissənin ödənilməsi;
- və başqa xərclərə.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların iş riskləri daha da artmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri bir çox hallarda gözlənilməz olur. Belə demək olar ki, planlaşdırılan mənfəət əvəzinə zərər yaranır. Bu hal isə, müəssisələrdə risk fondunun ,yeni maliyyə ehtiyatlarının mənfəət hesabına təşkilini zəruri edir. Bu fondun həcmi nizamnamə fondunun 15 %-dən çox olmayaraq yaradılır.

Hər il risk fonduna ayırmalar edilir,lakin bu ayırmaların həcmi müəssisə sərəncamında qalan xalis mənfəətin 5%-dən çox olmur.

Risk fondunun vəsaiti zərərlərin qarşılınması ilə birlikdə , qeyd etdiyimiz xərclərin ödənilməsi üçün də istifadə olunur:

- yeni texnikanın tətbiqi ilə bağlı xərclər;
- müəssisədə sosial və istehsal inkişafı üçün çəkilən əlavə xərclərə;
- xüsusi dövriyyə vəsaitinin artırılması üçün;
- müəssisə istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olan əlavə xərclərəI
- xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığını tamamlamaq üçün əlavə xərclərə və s.

Müəssisə sərəncamında qalan xalis mənfəət istehsal və sosial inkişaf, maddi marağ, ehtiyat fondu və s. məqsədlər üçün istifadə olunmaqla yanaşı eyni zamanda o müxtəlif cərimə, pensiya və s. ödənilməsinə də istiqamətləndirilir.

Müasir qlobal dünyada biznesin həm ölçüsü, həm də mürəkkəbliyi əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Müasir biznes müəssisələrinin müvafiq daxili nəzarət sistemi yaradılmadan düzgün formada idarə olunması qeyri-mümkündür. Daxili nəzarət sistemi müəssisələrdə maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, saxtakarlıq və xəta risklərini maksimum dərəcədə azaltmaq,müəssisənin fəaliyyətini real iş diapazonu çərçivəsində saxlamaq üçün həmin müəssisənin fəaliyyətinin, işinin və aktivlərinin istiqamətləndirilməsi, nəzarət altında saxlanması və qorunması anlamına gəlir.

Müəssisədə aparılan əməliyyatları hərtərəfli yoxlamamışdan qabaq auditor həmin müəssisənin daxili nəzarət sistemini gözdən keçirməlidir. Bu təhlil əsasında auditor müxtəlif sistemlərin və prosedurların etibarlılıq səviyyəsini müəyyən edə bilər. Bu həmçinin tətbiq edilən audit yoxlamalarının məzmununu, vaxtını və miqyasını da müəyyənləşdirir.

Auditor daxili nəzarət sistemindən istifadəni effektiv hesab etdiyi sahələrdə seçmə nəzarət metoduna müraciət edə bilər. Auditor daxili nəzarət zəif olduqda müəssisədə aparılan əməliyyatları hərtərəfli yoxlamadan keçirməlidir.

Daxili nəzarət müdiriyyət, rəhbərlik və işçi heyətinin digər üzvləri tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxslərin icrə etdikləri bir prosesdir. Bu proses aşağıdakı kateqoriyalara uyğun gələn məqsədlərə nail olmaq üçün əsaslı zəmanət verir:

- maliyyə hesabatlarının etibarlılığı;
- əməliyyatın effektivliyi və səmərəliliyi;
- müvafiq qaydalara və qanunlara uyğunluq.

Audit planlaşdırılarkən auditor daxili nəzarət sisteminin müxtəlif komponentlərini bilməlidir. Bununla o:

- yanlış hesabat təhlükəsi yaradan faktorları nəzərə alacaq;
- yanlış hesabatların mümkün növlərini müəyyənləşdirəcək;
- səmərəli substantiv yoxlanışları həyata keçirəcək.

Maliyyə hesabatlarının müəssisənin maliyyə vəziyyəti baxımından düzgün və ədalətli olub-olmamasını bildirmək müəssisənin auditorlarından tələb edilir. Bu proses zamanı maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə təsir edə biləcək bütün mümkün sahələr aşkar olunmalıdır.

Daxili nəzarət sisteminin tərkib hissələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisədə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;
- nəzarət mühiti;
- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə bağlı biznes proseslərinin də daxil olduğu informasiya sistemi;
- auditə uyğun nəzarət fəaliyyətləri;

- nəzarət sistemlərinin monitorinqi.

Azərbaycanda maliyyə bazarında iri həcmli əməliyyatlar həyata keçirən kommersiya banklarında biri də “Dəmirbank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. “Dəmirbank” ASC kredit sistemə daxil olur ki, bu sistem də ölkənin iqtisadi sisteminin tərkib hissəsidir. Bu o deməkdir ki, bankların fəaliyyəti və inkişafı sıx şəkildə istehsal, tədavül, material və qeyri-material qiymətlilərin istehlakı ilə bağlıdır. Elə buna görə bank sektorunun, eləcə də bu kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin təhlili ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Digər kommersiya bankları kimi “Dəmirbank” ASC fəaliyyəti də “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” ilə, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlarla, digər qanunvericilik aktları ilə və Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə tənzimlənir. Bank ali idarəetmə orqanı olan Səhmdarların Ümumi Yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işinin təşkil edən Audit komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə edilir.

Müşahidə şurası bankın fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir. Lakin o, icra səlahiyyətinə malik olan qurum deyildir. Bankın fəaliyyətində bəzi məsələlərin həlli üçün, əgər həmin məsələlərin icra səlahiyyətlərini ümumi yığıncaq öz üzərinə götürməmişsə, mütləq Müşahidə Şurasının ya razılığı, ya da qərarı olmalıdır. Müşahidə şurasının tərkibi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən dörd ildən çox olmayan müddətə, səhmdarlar və ya kənar şəxslər sırasından, üç nəfərdən az olmayaraq tək sayda seçilir.

Audit komitəsi Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən dörd il müddətinə seçilir. Onun tərkibi ən azı üç nəfər olmaqla tək sayda seçilir. Komissiyanın sədrini Səhmdarların Ümumi Yığıncağı seçir.

Audit komitəsi bankın fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olan bank qanunvericiliyinə riayət edilməsinə, Mərkəzi Bankın normativ aktlarının icra

olunmasına və bankın nizamnaməsinin icrasına nəzarət edir, həmçinin paralel olaraq mühasibat nəzarətini həyata keçirir. [22] . “ www.demirbank.az/?/az/content/1322 ”

Azərbaycan iqtisadiyyatında artıq sənaye istehsal sahəsində canlanma nəzərə çarpır. Aparılan iqtisadi islahatlar, özəlləşdirmə prosesi yeni təşkilati-hüquqi formaya malik müəssisələrin yaradılmasına əlverişli şərait yaratmışdır .İqtisadi inkişaf prosesində tətbiq edilən liberallaşma siyasəti ölkəmizdə biznesin fəaliyyətinin inkişafına şərait yaratmaqla, xarici investisiyaların axınına təsir etmişdir .

Bunun nəticəsidir ki , Azərbaycanda neft sektoru ilə bərabər, iqtisadiyyatın digər sahələrəndə də daxili və xarici kapita hesabına inkişaf nəzərə çarpır.

Azərbaycanda xarici pul axını nəticəsində inkişafda olan müəssisələrdən biri də “Qaradağ” Sement Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətidir. İqtisadiyyatımız üçün xüsusi mahiyyətə malik olan bu istehsal sahəsinin inkişaf yolunun tədqiqi, onun idarəetmə, daxili nəzarət , daxili audit sisteminin indiki durumunun dəyərləndirilməsi xüsusilə aktualdır.

Qaradağ sement zavodu fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, qəbul olunmuş nizamnaməsinə, şirkətin tərəfdar çıxdığı müqavilələrə, müvafiq idarəetmə orqanının öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi qərarlara görə qurur.

Müəssisədə idarəetmə orqanı aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdur:

- səhmdarların ümumi yığıncağı;
- müşahidə şurası;
- idarə heyəti;
- təftiş komissiyası;
- səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən ehtiyac yarandıqca yaradılan digər orqanlar.

Müasir açıq tipli cəmiyyətlərin xarakterindən irəli gəlidiyi kimi səhmdarların ümumi yığıncağı müəssisənin ali idarəetmə orqanıdır. Müşahidə Şurası idarə heyətinin gündəlik fəaliyyətinə nəzarət edən orqandır, səhmdarların ümumi

yığıncaqları arasındakı zamanda müəssisədə ali idarəetmə orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

Müşahidə Şurasının səlahiyyətlərinin başlıca istiqamətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

- müəssisənin biznes proqramlarının, büdcə və başqa proqram sənədlərinin, illik hesabatlarının təsdiq edilməsi, onların ümumi yığıncağa təqdim olunması;
- fəaliyyətlə bağlı müqavilələrin təsdiq edilməsi;
- idarə heyətinin fəaliyyətinə nəzarət ;
- müəssisənin bütün fəaliyyət sahələrinin inkişaf etməsi ilə əlaqədar tövsiyələrin verilməsi;
- xarici maliyyələşdirmə və başqa şirkətlərdə pay və ya səhmlərin əldə olunmasına aid qərarların təsdiq olunması;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid həyata keçirilən proseslərə nəzarət olunması.

Bazar münasibətlərinin prinsipləri nəzərə alınaraq “Qaradağ” sement ATSC-nin müasir idarəetmə sistemi yaradılmışdır. İdarəetmə sistemi operativliyi və strukturlararası koordinasiyanın əlaqələndirilməsi baxımından da xüsusi önəmə sahibdir .

Bütün fəaliyyət növlərinin işinin təşkil edilməsini və tənzimlənməsini müəssisədə ümumi idarəetmə sistemi məqsədyönlü formada təşkil edir. Müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkil edilməsində çevik və operativ idarəetmə üzrə müasir tələblər nəzərə alınmışdır. Bu mənada idarəetmə sisteminin müxtəlif strukturlarla, bölmələrlə qarşılıqlı funksional fəaliyyətinin təmin olunması, bu prosesdə birbaşa daimi əlaqələrin formalaşması, strukturlarla, bölmələrlə koordinasiyanın sırf səmərəlilik amilinə yönəlməsi əhəmiyyətli məsələ kimi qiymətləndirilir.

Aşağıdakı amillər nəzərə alınaraq idarəetmə strukturu təşkil edilir:

- idarəetmə strukturu investisiya və istehsal məsrəflərinin təsnifatının müəyyən olunmasına və xərclərin hər bir bölmələr üzrə məqsədmüvafiq bölgüsünün formalaşdırılmasına nail olmalıdır;

- idarəetmə strukturu istifadə olunan bütün resursların, vəsaitlərin optimal koordinasiyasına və nəzarətinə nail olunmaqla fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini təmin etməlidir.

Müəssisədə idarəetmə sisteminin formalaşmasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması əsas hesab edilir. Belə ki;

- müəssisədə qarşıdakı məqsədə çatmaq üçün funksiyaların müəyyən edilməsi;
- müəssisə fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiqlik baxımından formalaşması;
- konkret funksiyaların yerinə yetirilməsində məsuliyyət daşıyan struktur bölmənin yaradılması;
- idarəetmə funksiyalarının qruplaşdırılması və onların qarşılıqlı əlaqəliliyinin təmin olunması;
- fəaliyyətin bütün növlərinin müəyyən edilməsi, planlaşdırılması və təhlil edilməsi;
- fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı olaraq işçi heyətinin müəyyən olunması və təlimi ilə əlaqədar proqramların hazırlanması.

Müəssisədə idarəetmə sisteminin əsas aparıcı həlqələrindən olan maliyyə inzibati strukturunu maliyyə-nəzarət sistemi vasitəsilə təmasda və əlaqəli tədqiq olunması məqsədmüvafiqdir.

Bu iki mühüm fəaliyyət sahəsinin əsas məqsəd və vəzifələri müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi və onun səmərəli təşkili üçün tədbirlərin yerinə yetirilməsi, əlverişli və çevik maliyyə-iqtisadi nəzarətin tətbiq olunması, daxili ehtiyatlardan məqsədyönlü və qənaətlə istifadə olunmasının təmin edilməsi, həyata keçirilməsi, fəaliyyətin riski və böhranlı sahələrinin müəyyən olunması, müəssisədaxili və xarici əlaqələrin məqsədəuyğun təşkil edilməsinə nail olunması, investisiya və başqa bu yönümlü layihələrinin cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər həyata keçirmək, bu istiqamətdə kompleks sistemli təkliflər hazırlamaqdır. Müəssisədə belə maliyyə-

nəzarət funksiyasını daxili maliyyə, iqtisadi nəzarət sistemi kimi səciyyələnən daxili audit həyata keçirir.

“Qaradağ” Sement ATSC-nin daxili audit sisteminin müəssisə fəaliyyətindəki əhəmiyyətini, zəruriliyini nəzərə alaraq, onun təşkil edilməsi və inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Müəssisənin daxili audit sistemini mahiyyətinə, funksional fəaliyyətinə, təşkilinə istinad edərək onu iki istiqamətdə sistemləşdirmək məqsədəuyğundur:

1-Audit Komissiyası (təftiş komissiyası);

2-Daxili auditor (inzibati idarə sistemində fəaliyyət göstərən auditor).

Audit Komissiyasının təşkil edilməsi , onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətləri təsis sənədlərinə, nizamnaməyə müvafiq olaraq konkret müəyyən olunur. Bu qurum şirkətin üç əsas idarəedici orqanından biri olmaqla, onun məqsədi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sadalanan formalarda nəzarət və auditini həyata keçirməkdən ibarətdir:

- şirkət risklərinin idarə olunmasını, nəzarət və idarəetmə üçün yaradılan sistem və proseslərini təhlil etmək və onların diaqnostikasını aparmaq;

- dövlət orqanlarına və ya ictimaiyyətə təqdim olunmuş maliyyə hesabatlarını və digər maliyyə məlumatlarını təhlil etmək;

- şirkətin xarici və daxili audit fəaliyyətlərini təhlil etmək və qiymətləndirmək.

Şirkətdə daxili audit sisteminin formalaşmasında cari və gündəlik maliyyə-inzibati və iqtisadi nəzarət funksiyalarını həyata keçirən daxili auditor bölməsi əhəmiyyətli rola malikdir.

Bölmənin əsas xarakterik xüsusiyyəti onun idarəetmə sisteminin nəzdində yaradılması və birbaşa idarə heyətinə tabe olmasındadır. Qurum şirkətdə baş verən fəaliyyət proseslərini, əlaqələndirmə və informasiya sistemini təhlil edir, qiymətləndirir, idarəetmə fəaliyyətinin istehsal fəaliyyəti ilə doğru və məqsədyönlü təşkil edilməsinə şərait yaradır, səmərəli daxili iqtisadi-maliyyə nəzarətinin təşəkkül tapmasına bilavasitə təsir edir.

Daxili auditorun fəaliyyəti nəticəsində rəhbərlik şura - müşahidə şurası fəaliyyət prosesləri, onun tamlığı haqqında düzgün informasiya ilə təmin edilir, hesabatların dəqiq və düzgün hazırlanması, müəssisədə səmərəli nəzarətin mövcudluğu, fəaliyyətin siyasət və qaydalara uyğunluğunun təmin olunması reallaşır, fəaliyyətin genişləndirilməsi ilə əlaqədar məsləhət yönümlü xidmətlər, funksiya həyata keçirilir.

Audit Komitəsindən fərqli olaraq, daxili auditorun işi, fəaliyyəti, idarəetmə strukturunun rəhbərliyi tərəfindən istiqamətləndirir. Müəssisədə maliyyə-iqtisadi nəzarət sisteminin, daxili audit strukturunun belə formada təşkili bazar iqtisadiyyatının xarakterindən irəli gəlir. Səmərəli maliyyə-iqtisadi və perspektiv fəaliyyətində mənfəətliyin, səmərəliliyin, rentabelliyn təmin edilməsinə xidmət edir.

III Fəsil. Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı sferalarında maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi üzərində nəzarətin aparılması və təkmilləşdirilməsi

3.1 Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasının səmərəliliyin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolu

Müəssisə və təşkilatlarda maliyyə ehtiyatlarının idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu olduqca yüksəkdir. Maliyyə ehtiyatı dedikdə, birinci növbədə nizamnamə fondunu göz önünə gətiririk.

Nizamnamə kapitalı iqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verən ən vacib göstəricilərdən biridir. Nizamnamə kapitalı təşkilatın kapitalının ən sabit elementlərindəndir və nizamnamə kapitalının dəyişdirilməsi müəyyən olunmuş qaydada qanunvericiliyə uyğun formada həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, təşkilatın öhdəliklərinin icrasının təminatı baxımından nizamnamə kapitalı onun nizamnaməsindən irəli gələn vəzifələrinin icrası üçün lazım olan vəsaitlərin formalaşma mənbəyidir.

Nizamnamə kapitalı gələcəkdə gəlir əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən fəaliyyət üçün ilkin kapitaldır. Nizamnamə kapitalının formalaşması qaydası və şərtləri təşkilatın yaradılma məqsədi və onun təşkilati-hüquqi forması ilə əlaqəlidir.

Müxtəlif təşkilati-hüquqi formalara malik təşkilatların nizamnamə kapitalının formalaşdırılması qaydaları Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Hüquqi şəxsin nizamnamə kapitalı onun kreditorlarının mənafeələrinə təminat verən əmlakının minimum miqdarını müəyyənləşdirir. Nizamnamə kapitalının miqdarı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş məbləğdən az olmamaq şərti ilə təsisçilər tərəfindən müəyyən edilir.

Qeyd edim ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin qəbul edilməsindən irəli gələn bəzi məsələlərin həll edilməsi haqqında" 224 nömrəli, 23 dekabr 2000-ci il tarixli Qərarı ilə səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının minimum həddi - qapalı səhmdar cəmiyyəti üçün 2000 AZN, açıq səhmdar cəmiyyəti üçün 4000 AZN məbləğində müəyyən olunmuşdur.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına qoyuluşların formaları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və təsisçilər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən olunur. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinə qoyuluşlar pul vəsaitləri, tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, digər əmlak, həmçinin əmlak hüquqları və pul dəyəri olan digər hüquqlar ola bilər.

Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı pul olmayan əmlakın dəyəri təsis yığıncağının, səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra isə səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarları ilə müəyyən olunur. Təsərrüfat cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının 3 funksiyasını qeyd edək:

1. İlk kapital kimi çıxış edir;
2. Təsisçilərin iştirak payını müəyyən edir;
3. Üçüncü şəxslər qarşısında cəmiyyətin öhdəliklərinin icra olunmasına təminat verir.

Nizamnamə kapitalından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması yollarından biri də maliyyə nəzarəti, o cümlədən daxili maliyyə auditidir. Daxili maliyyə auditinin əsas məqsədi müəssisədə baş verə biləcək çatışmazlıqların əvvəlcədən müəyyən edilməsi və qarşısının alınması üçün təkliflərin hazırlanması ilə bağlıdır.

Müəssisə təşkil olunarkən təsis sənədlərinə uyğun olaraq müəyyən məbləğdə nizamnamə fonduna malik olur. Nizamnamə fondunun təşkili mənbələrinə görə təşkilatları iki qrupa bölürlər:

1. Yeni təşkil olunan müəssisələr;
2. Fəaliyyətdə olan müəssisələr.

Nizamnamə Fondu (müəssisənin əmlakı) yeni təşkil olunan müəssisələrdə üzvlərin pay haqları, uzunmüddətli kreditlər, səhm kapitalı, sahə maliyyə ehtiyatları, büdcə vəsaitləri və sair mənbələr hesabına formalaşır.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrdə maliyyə ehtiyatlarının mənbələrinə məhsul satışından ,iş görülməsindən, xidmət göstərilməsindən əldə olunan gəlir, amortizasiya ayırmaları, sıradan çıxan və özgəninkiləşdirilən əsas fondların satışından gəlir, möhkəm passivlər, müxtəlif məqsədli daxilolmalar aiddirlər.

Maliyyə ehtiyatlarının əlavə mənbəyi maliyyə bazarından səfərbər edilmiş vəsaitlərdir. Səhmlərin, istiqrazların və qiymətli kağızların başqa növləri, kredit qoyuluşları vasitələrin səfərbər edilməsi formalarıdır. Həmin qiymətli kağızlar yalnız müəssisənin özünün buraxdığı qiymətli kağızlar olmalıdır.Nizamnamə kapitalının hesabına müəssisənin əsas fondları və dövriyyə kapitalı formalaşdırılır.[23] . “ http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=109:nizamnam%C9%99-kapital%C4%B1&catid=19&Itemid=263&lang=az ”

Nizamnamə kapitalının təşkili, onun artırılması və səmərəli istifadəsi, onların idarə olunması müəssisənin maliyyə xidmətinin başlıca və ən mühüm vəzifələrindən biridir. Təsərrüfatçılığın müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarında fəaliyyət göstərən müəssisələrin nizamnamə fondunun təşkili mənbələri Cədvəl 5-də göstərilmişdir.

Firmadaxili nəzarət müəssisələrin, təşkilatların maliyyə-iqtisad bölmələri və təftiş komissiyaları tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Müəssisənin və onun ayrı-ayrı yarım bölmələrinin fəaliyyətinə dövrü olaraq nəzarət olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, maliyyə nəzarəti daha səmərəli və təsirlidir. Maliyyə nəzarəti çərçivəsində misal üçün, mühasibat (maliyyə) uçotunun, ödəniş-hesablama sənədləşmələrinin müstəqil auditor yoxlamaları və s. aparılır. Böyük şirkətlərdə isə daxili audit xidməti yaradılır.

Daxili auditin təkmilləşdirilməsi təkliflərini aşağıdakı formada qeyd etmək olar:

➤ “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq əlavə və dəyişikliklərin olunması barədə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

- Daxili audit xidməti yaradılmış müəssisə və təşkilatlarda daxili audit strategiyasının hazırlanması;
- Daxili audit alətlərinin tətbiqində əsas prioritet sahələrdən biri olan beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ölkəmizdə tətbiqi;
- Daxili nəzarət qurumlarının fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;

Cədvəl 5

Müəssisələrin nizamnamə fondunun təşkili mənbələri

Müəssisələrin növləri	Nizamnamə fondunun (əmlakın) mənbələri
Dövlət müəssisələri	Büdcə vəsaitləri, başqa dövlət müəssisələrinin əmanəti və gəlirləri
Bələdiyyə müəssisələri	Yerli büdcələrin vəsaiti və başqa bələdiyyə müəssisələrinin əmanəti
Fərdi (ailə) müəssisə	Vətəndaşın (ailə üzvlərinin) əmlakı
Məhdud məsuliyyətli müəssisə (qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti)	Nizamnamə fondu iştirakçılarının pay haqları və əmanətləri
Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti	Səhmlərin dəyəri, nizamnamə fondu
Müəssisələr birliyi (şirkət, konsern, ittifaq və s.)	Müqavilə şərtlərinə müvafiq toplanan vəsait

➤ Korrupsiya hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirilməli olan institusional-preventiv tədbirlərdən biri kimi, dövlət orqanlarında daxili nəzarət qurumlarının işinin təkmilləşdirilməsi;

➤ Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində institusional islahatların aparılması və digər önəmli tədbirlərin həyata keçirilməsi;

➤ İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sahəsində mövcud qanunvericiliyin öyrənilməsi və tətbiqi;

➤ Daxili nəzarət sisteminin prioritet hədəflərindən biri olan elektron daxili audit sisteminin yaradılması;

➤ Auditorların ixtisasartırma və təkmilləşdirmə kurslarının mütəmadi təşkil edilməsi;

➤ Daxili nəzarət sistemlərinin fəaliyyətinə mütəmadi monitorinqlərin keçirilməsi;

➤ Daxili auditin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;

➤ Daxili audit üzrə praktik əhəmiyyətli metodik tövsiyə və şərtlərin hazırlanması;

➤ İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə daxili auditin kompyuter proqram təminatının hazırlanması;

➤ Daxili nəzarət mexanizmlərinin və xidmət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin mütəmadi qiymətləndirilməsi;

➤ Daxili auditorların sertifikatlaşdırılması sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

➤ Analitik prosedurlardan səmərəli istifadə etməklə daxili auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun informasiya bazasının müəyyən olunması;

Azərbaycanda müstəqillik qazanıldıqdan sonra auditin inkişafı beynəlxalq aləmə istiqamətlənmiş, xarici auditlə bağlı olmuşdur. Çünki ölkənin müstəqilliyinin ilk dövrlərində Azərbaycanın potensialının qiymətləndirilməsi və ictimai əhəmiyyətli qurumlara, digər böyük təşkilatlara – istər Beynəlxalq Valyuta Fondu, istər Dünya Bankı, istərsə də başqa potensial investorlar tərəfindən maraq göstərilməsi ilə bağlı

olmuşdur. Əvvəl xarici audit stimullaşdırılırdı, amma getdikcə Azərbaycanda qeyri-dövlət sektoru inkişaf etdikcə, daxili audit inkişaf edirdi.

Bu gün Azərbaycanda istehsal edilən beş məhsul vahidinin təqribən dördü qeyri-dövlət bölməsinin payına düşür. Bu inkişaf sahibkarların - təsisçilərin menecmentdən bir qədər kənarlaşması və cari, sistemli nəzarəti digər struktur vahidinə, yəni daxili auditə verməsi ilə nəticələndi.

Dünyada da daxili auditin III minilliyin əvvəlindən yeni yüksəliş dövrünə qədəm qoyduğu qəbul edilib. Bu böhran dövründə xarici auditin hadisələri görməsi və qabaqlayıcı proqnozlarda olan problemlərlə əlaqəli oldu.

Azərbaycan üçün bu institutun inkişafına baxanda maraqlı məqamlar meydana çıxır. Daxili audit həm xarici auditlə, həm də bizim keçmiş sistemdən miras qalan nəzarət-təftiş idarələri ilə təmasdadır. Səmərəli inteqrasiyadan söhbət gedəndə deyə bilərəm ki, bu gün beynəlxalq siyasi təşkilatlar bunu önə çəkməsələr də, iqtisadi təşkilatlar mütləq daxili auditin olmasını önə çəkir.

Digər tərəfdən, daxili audit xidməti nəzarət-təftiş idarələrinin funksiyalarını təkrarlamır. Əgər nəzarət təftiş idarələri retrospektiv baxışla məşğuldursa, “nə olub, necə olub” sualına cavab verirsə, daxili audit “nə etməli” sualına cavab verir və gələcək inkişafı müəyyən edir. Burada da 80-in 20-yə nisbətinin qorunması məsləhət görülür: 80 % zəmanətlərin, obyektiv informasiyanın verilməsi, 20 % isə məsləhətlərin verilməsi.

Burada maraqların toqquşması ola bilər ki, daxili auditlə məşğul olan təsisat bu gün məsləhət verir, bir ildən sonra isə həmin məsləhətin gerçəkləşməsi yoxdur. Onda maraqların toqquşması məsələsi olur, yəni bu məsələni də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Dünya iqtisadiyyatına uğurla inteqrasiya edən Azərbaycanda daxili auditin tətbiqi ilk dəfə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə 2007-ci il 22 may tarixində qəbul olunmuş “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən təşkilati-hüquqi formasından asılı

olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən və məcburi auditin obyektı olan təsərrüfat subyektlərində daxili auditin yaradılması ilə başlanmışdır.

Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində istehsal proseslərinin daha da genişləndirilməsi, bu sahələrə nəzarətin artırılması, baş vermiş hər hansı bir çatışmazlığın aradan qaldırılmasına köməklik göstərilməsi, maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması, idarəçiliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəssisə və təşkilatın fəaliyyətində risklərin aradan qaldırılması, azaldılması və idarə edilməsi üzrə qərarların qəbul olunması üçün şirkət rəhbərliyinin vaxtında məlumatlandırılması və işgüzar tərəfdaşların etibarının qazanılması ARDNŞ üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən və “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində daxili audit siyasətini və strategiyasını müəyyən etmək, daxili audit planlarını təsdiq etmək, nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr vermək, daxili audit fəaliyyətinə nəzarət etmək, risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair şirkətin müvafiq idarəetmə orqanına təkliflər vermək, şirkətdə və onun struktur bölmələrində maliyyə risklərinin yüksək olduğu sahələri müəyyənləşdirmək və s. məqsədlərlə Audit Komitəsi yaradılmışdır .

ARDNŞ-nin daxili audit xidməti fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, məqsədlərini, fəaliyyət sahəsini, prinsiplərini, statusunu və funksiyalarını müəyyən etmək üçün ARDNŞ-də “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Daxili Audit Siyasəti” işlənib hazırlanmış və bu normativ sənəd şirkətin prezidenti və Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

ARDNŞ-də daxili audit xidmətinin həyata keçirilməsi üçün Audit departamenti yaradılmış və departament öz fəaliyyətində “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu, ARDNŞ-nin nizamnaməsini, Audit Komitəsinin qərarlarını, ARDNŞ-nin Daxili Audit Siyasətini, şirkətin digər normativ hüquqi aktlarını və Audit departamentinin Əsasnaməsini rəhbər tutur.

Daxili audit departamentinin rəisi ARDNŞ-nin DAD-nın işçiləri sırasından risklərin qiymətləndirilməsinin keçirilməsinə və bütövlükdə şirkət üzrə illik audit planının tərtib edilməsinə görə cavabdeh olan kuratoru təyin edir.

Kurator, DAD rəisinin göstərişi ilə biznes vahidləri səviyyəsində risklərin qiymətləndirilməsi və audit planının tərtib edilməsi prosesində iştirak etmək üçün struktur bölmələrinin daxili audit şöbələrindən işçilərin siyahısını müəyyənləşdirir və həmin işçilərin audit planının tərtib olunması üzrə işçi qrupu təşkil etdiklərini təsdiqləyir.

Şirkətin strategiyasında və əməliyyat fəaliyyətində baş vermiş son dəyişiklikləri əks etdirmək üçün auditlərin illik planlaşdırılması prosesi risklərin qiymətləndirilməsinə və onların şirkətin fəaliyyətinə və məqsədlərinə mümkün təsirinə əsaslanır. Audit planının keyfiyyətlə tərtib olunmasının əsas məqamı şirkət rəhbərliyinin müəyyən etdiyi məsələlərin və problemlərin metodikada nəzərdə tutulduğu kimi plana daxil edilməsidir.

Risklərin qiymətləndirilməsi audit planının tərtib olunması prosesinin ən vacib hissəsidir. Bu mərhələdə biznes vahidlərindən məlumatlar toplanılır, audit obyektlərində təhlil olunan biznes proseslərində iştirak edən işçilərlə müsahibələr keçirilir və müsahibələrin nəticələri əsasında biznes prosesinin mövcud riskləri və onların yaranması sahələri müəyyən olunur.

Risklərin müəyyənləşdirilməsi və siyahısının tərtib edilməsindən sonra illik audit planının hazırlanması üzrə işçi qrupun üzvləri tərəfindən hər bir riskin reallaşması ehtimalı və risk reallaşdığı təqdirdə onun biznes vahidinə təsiri qiymətləndirilir və vacibliyi müəyyənləşdirilir.

İllik planlaşdırma məqsədləri üçün risklərin qiymətləndirilməsi proseduru çərçivəsində Daxili audit departamenti tərəfindən hər bir aşkar edilmiş risk üçün ehtimal və təsir qiymətləri müəyyənləşdirilir, risklər siyahısında müvafiq balları təyin edilir. Bütün biznes vahidlərinin biznes prosesləri ilə bağlı riskləri müəyyənləşdirildikdən və qiymətləndirildikdən sonra illik audit planının hazırlanması

üçün işçi qrupun üzvləri audit sahələrini müəyyənləşdirərək onları audit obyektləri ilə əlaqələndirirlər.

İlkin təhlilin aparılması və audit üzrə tapşırıqın iş həcminin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə audit üzrə işçi qrupun rəhbəri audit obyektinin təşkilati strukturu, işçilərinin sayı, daxili siyasət və prosedurları, biznes proseslərinin təşkilati sxemi, büdcəsi, fəaliyyət yekunları, audit predmetinə aid olan maliyyə göstəriciləri, əvvəllər aparılmış audit tapşırıqları üzrə işçi sənədlər, biznes vahidinin rəhbərliyi tərəfindən aparılmış risklərin qiymətləndirilməsinin nəticələri, daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti haqqında məlumatlar və digər məhdudlaşmayan məlumatların toplanmasını təşkil edir.

Auditin reallaşdırılmasına operativ nəzarət mexanizminin təmin edilməsi məqsədilə audit tapşırıqının icrası planı hazırlanır. Audit tapşırıqının icrası üzrə təsdiq edilmiş plan əsasında Audit departamentinin rəisi tərəfindən audit aparılan müəssisənin rəhbərliyinə audit işçi qrupu ilə tanışlıq, audit obyektini kimi həmin fəaliyyət sahəsinin seçilməsinə səbəb olmuş amillərin müzakirəsi, audit obyektinin rəhbərliyinin və əməkdaşlarının auditin məqsədləri və işin həcmi barəsində məlumatlandırılması, praktiki məsələlərin müzakirəsi, məlumat mübadiləsi və digər məsələlərin həlli məqsədilə ilkin görüşün keçirilməsinə dair məlumat məktubu yazılır. İlkin görüş zamanı müzakirə olunan məsələlər bu məqsədlə xüsusi olaraq işlənmiş “İlkin görüşün memorandumu” formasında sənədləşdirilir.

Yoxlama üçün nəzarət prosedurları müəyyən olunduqdan sonra nəzarət prosedurlarının yoxlanılmasının plan-qrafiki sənədləşdirilir və onların yoxlanılmasının planları tərtib olunur. Yoxlama planı tərtib və təsdiq olunduqdan sonra audit işçi qrupunun rəhbəri yoxlamanın aparılması üçün tələb olunan resursların həcmi müəyyən etməklə auditor yoxlamasına başlayır. Audit işçi qrupu tərəfindən yoxlamanın müsahibə, müşahidə, sübutların yoxlanılması və bütöv yoxlama kimi mövcud dörd üsulundan istifadə olunmaqla nəzarət prosedurlarının yoxlanılması aparılır. Biznes prosesində daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini daha obyektiv qiymətləndirmək üçün nəzarətin xarakterindən asılı

olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə etməklə nəzarət prosedurlarının yoxlanılması aparılır. Yoxlama təsdiq olunmuş plana əsasən həyata keçirilir və yoxlamanın nəticələri haqqında qənaətlərə əsasən audit obyektinin daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi aparılır. Yoxlama mərhələsinin başa çatdırılmasından və daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi haqqında ümumi rəyin verilməsindən sonra audit işçi qrupu auditdən keçən bölmələrin rəhbərliyi ilə yekun görüşü təşkil edir.

Hesabatda audit obyektində aşkar olunmuş hər bir çatışmazlığın yaranmasının səbəbləri və şirkətin fəaliyyətinə təsiri, habelə audit obyektinin rəhbərliyinin çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün tədbirlər üzrə təklifləri qiymətləndirilir. Hesabat əsas tərəf kimi audit obyektinə birbaşa cavabdeh olan biznes vahidinin rəhbərinə, şirkətin prezidentinə, fəaliyyətin müvafiq istiqaməti üzrə vitse-prezidentə, auditin keçirildiyi biznes vahidinin baş idarəsinin rəhbərinə təqdim edilir.

Aparılmış auditor yoxlaması zamanı aşkarlanmış nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına verilən müddət başa çatdıqdan sonra verilmiş tövsiyələrin icrası ilə bağlı audit obyektinin rəhbərliyi tərəfindən təqdim edilmiş məlumatlara əsasən hər üç aydan bir ARDNŞ-nin prezidentinə “Audit obyektlərinin daxili auditor tövsiyələrinin icrasına yönəldilmiş fəaliyyətinin nəticələri haqqında hesabat” təqdim olunur.[24]. “ http://www.audit.gov.az/uploads/DAXILI_AUDIT_KONFRANS_2012.pdf ”

3.2 Bank və sığorta təşkilatlarında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu

Bankın xüsusi vəsaiti dedikdə, müxtəlif fondlar nəzərdə tutulur. Bu fondlar bank tərəfindən onların maliyyə sabitliyinin, kommersiya və təsərrüfat fəaliyyətinin, həmçinin cari və ötən illərin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlirin təminatı məqsədilə yaradılır. Bankın xüsusi ehtiyatları müxtəlif fondlardan təşkil olunur. Fondlar müəyyən məqsədə xidmət edib, müxtəlif formada formalaşmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Buraya nizamnamə fondu, ehtiyat fondu, xüsusi təyinatlı fond, iqtisadi stimullaşdırma fondları, yığım fondu, gəlir fondu, təhlükəli kreditlər üzrə itkilərin örtülməsi üçün nəzərdə tutulan fond və s. daxildir.

İnflyasiyanın əksi olaraq “Xüsusi fondalar”ın vəsaitləri çıxış edir. Digər fond – “Valyuta ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsi” milli və digər ölkələrin valyuta sistemləri arasında mövcud olan fərqli amillər nəticəsində formalaşır. Banklar üçün bu fond xarici valyuta vasitəsilə nizamnamə fondunun yaradılması zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Təhlükəli kreditlər üzrə itkilərin örtülməsi üçün nəzərdə tutulan fond bank fəaliyyəti zamanı riskli əməliyyatların azaldılması və yaradılan ehtiyatlar hesabına bankların müəyyən itkilərini aradan qaldırmaq məqsədi ilə təşkil olunur. Buraya riskli kreditlərin ləğvinə və qiymətli kağızların dəyərinə geniş imkan yaradan vəsaitlər aiddir. İqtisadi stimullaşma fondu maddi mükafatlandırma və xeyriyyə məqsədi ilə yaradılaraq il ərzində böyük məbləğdə xərclənir. Buna görə də, belə fondların maliyyə ehtiyatları bankın maddi kapitalı kimi çıxış edib, başqa məqsədlərə xərclənməz.

Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatlar yaradılır. Ehtiyatlar iki kateqoriyaya bölünür:

1-bankın standart aktivləri üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün yaradılmış adi ehtiyatlar;

2- bankın qeyri-standart aktivləri üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün yaradılmış məqsədli ehtiyatlar.

Təsnifləşdirmə kateqoriyaları üzrə ehtiyatların dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

- qənaətbəxş aktivlər - 1%;
- Nəzarət altında olan aktivlər – 23.02.2015-ci il tarixindən restrukturizasiya edilmiş və nəzarət altında olan aktiv kimi təsnifləşdirilmiş aktivlər 2%, restrukturizasiya olunmamış nəzarət altında olan aktivlər isə 1%;
- qeyri-qənaətbəxş aktivlər - 25%;
- təhlükəli aktivlər - 50%;
- ümitsiz aktivlər - 100%.

Ehtiyatlar aktivin ümumi məbləği üzrə Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə bankın xərcləri hesabına yaradılır. Aktiv üzrə əsas məbləğ və ya faiz borclarının ödənilməsi doxsan gündən çox gecikdirildikdə hesablanmış faizlər üzrə 100% həcmində ehtiyat yaradılır.

Ehtiyatlar hər bir aktiv üzrə və ya aktivlər qrupuna xas olan risklər qiymətləndirilməklə bu qrup üzrə yaradılır. Yaradılmış ehtiyatlardan həmin qrupa daxil olan bütün aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün istifadə edilir.

Ümitsiz aktiv yaradılmış ehtiyatlar hesabına balansdan silinir .Bank tərəfindən ümitsiz aktivlərin balansdan silinməsi İdarə Heyətinin təqdimatına əsasən Müşahidə Şurasının qərarı ilə həyata keçirilir. Ehtiyatlar hesabına balansdan silinmiş bütün aktivlər və bu aktivlər üzrə ödənilməmiş faizlər müvafiq balansdankənar hesablarda (subhesablarda) uçota alınır və azı beş il ərzində bu hesablarda uçotu aparılır.

Aktivin təminatı qismində aşağıdakı təminat növləri çıxış etdikdə aktiv üzrə ehtiyat yaradılmır:

- borclunun depozit hesabındakı milli və sərbəst dönerli xarici valyutada pul vəsaitləri aktivə bərabər hissədə bank tərəfindən blokləşdirildikdə və müqaviləyə görə bankın bu vəsaitin hesab sahibinin sərəncamı olmadan hesabdən silinməsinə hüququ olduqda;

➤ Azərbaycan Respublikasının dövlət qiymətli kağızları, habelə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və “Azərbaycan İpoteka Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar, dövlət zəmanəti və ya Mərkəzi Bankın qarantiyası (zəminliyi);

➤ İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan və beynəlxalq nüfuzlu reyting agentlikləri (Standard&Poor`s, Fitch Ratings, Moody`s) (bundan sonra - beynəlxalq reyting agentlikləri) tərəfindən verilmiş minimum “A” ölkə (suveren) borc reytinginə malik ölkələrin dövlət qiymətli kağızları və zəmanəti, habelə bu ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar və qarantiyalar (zəminlik);

➤ banka girov qoyulmuş (saxlan) bank metalları;

➤ İƏİT ölkələrində fəaliyyət göstərən və beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən verilmiş minimum “A” kredit reytinginə malik banklar tərəfindən buraxılmış qarantiyalar (zəminlik).

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına və beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən verilmiş minimum “A” kredit reytinginə malik banklara qarşı gecikməsi olmayan tələblər üzrə ehtiyat yaradılmır.

Yaradılmış ehtiyatlar aktivlərin keyfiyyətinə adekvat olması baxımından ən azı ayda bir dəfə ayın son iş günündən gec olmayaraq təsnifləşdirilməni həyata keçirən struktur bölmə tərəfindən qiymətləndirilir.

Prudensial hesabatlıq məqsədləri üçün aşağıdakılar nəzərə alınır:

➤ aylıq qiymətləndirilmə zamanı aktivlərin keyfiyyətinin yaxşılaşması müəyyən edildikdə artıq yaradılmış ehtiyatlar, həmçinin əvvəllər balansdan silinmiş aktivlərin ödənilməsi üçün sonradan banka daxil olan vəsait müvafiq xərclər hesabının azaldılmasına yönəldilir, xərc hesabında qalıq olmadıqda isə gəlirlərə aid edilir;

➤ hər hansı aktiv üçün yaradılan məqsədli ehtiyatın məbləği həmin aktivin məbləğindən çıxılır. Aktiv üçün yaradılan adi ehtiyatın məbləği isə hesabatlarda ayrıca maddə kimi “Kapital” hesablarında əks etdirilir.

➤ ehtiyatlar hesabında debet qalığının yaranmasına yol verilmir. Ehtiyatlar hesabına silinəcək aktivlərin məbləği hesabın qalığından çox olduqda tələb olunan məbləğ əməliyyat günü ərzində xərclər hesabına yaradılır. Ehtiyatlar “Bölüşdürülməmiş mənfəət”, yaxud kapitalla aid olan digər maddələr hesabına yaradıla bilməz.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət siteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. [26] . “
http://www.cbar.az/assets/2469/Banklarda_daxili_nezaret_ve_daxili_audit_teshkili_barede_qaydalar.pdf”

Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Daxili audit, həmçinin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

- a) Mükəmməl təşkilati struktur;
- b) Zəruri siyasət və uçot qaydaları;
- c) Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;
- d) Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Daxili audit Müşahidə şurasının, Maliyyə-təftiş komissiyasının və İdarə Heyətinin sərəncamında olan ən səmərəli daxili nəzarət vasitəsidir. Daxili audit proqramı o zaman mükəmməl hesab edilə bilər ki, müəyyən edilmiş nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsini təmin etsin.

Auditorun rolu əməliyyat sistemləri, prosesual nəzarət mexanizmləri və sənədləşmənin mükəmməliyi, təsirliyinin və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş yoxlamalar və təhlillər aparmaq yolu ilə bankın əmlakının qorunmasına kömək göstərməkdir.

Səmərəli audit zəruri nəzarət atmosferi yaradır, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir. Daxili auditin bu qaydalarla müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələri, bankın Maliyyə-təftiş komissiyasının qanunvericiliklə ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin icrasını istisna etmir.

Maliyyə-təftiş komissiyası öz vəzifə və səlahiyyətlərinin icrasında daxili və xarici audit yoxlamalarına əsaslanı bilər.

Sığorta ehtiyatları sığortaçının sığorta və ya təkrarsığorta müqavilələri üzrə öhdəliklərinin məcmusudur. Sığortaçılar sığorta əməliyyatları üzrə fəaliyyətinin sabitliyini təmin etmək üçün sığorta haqları hesabına sığorta ehtiyatlarını formalaşdırırlar.

Sığortaçı qüvvədə olan sığorta və təkrarsığorta müqavilələri üzrə qəbul edilmiş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası üzrə sığorta ehtiyatlarını formalaşdırmalıdır.

Sığortaçı həyat sığortası üzrə formalaşdırdığı sığorta ehtiyatlarından yalnız həyat sığortası müqavilələri üzrə sığorta ödənişlərinin verilməsi üçün istifadə etməlidir. Sığortaçı müflisləşdikdə və ya ləğv edildikdə həmin ehtiyatlar sığortalının və sığorta olunanın seçimi əsasında digər sığortaçıya ötürülə və ya sığorta olunana qaytarıla bilər.

Sığortaçı həyat sığortası üzrə aşağıdakı ehtiyatları formalaşdırır:

- uzunmüddətli öhdəliklər ehtiyatı (riyazi ehtiyatlar);
- baş vermiş, lakin bildirilməmiş zərərlər ehtiyatı;
- bildirilmiş, lakin tənzimlənməmiş zərərlər ehtiyatı.

Sığortaçı qeyri-həyat sığortası üzrə aşağıdakı ehtiyatları formalaşdırır:

- qazanılmamış sığorta haqları ehtiyatı;
- baş vermiş, lakin bildirilməmiş zərərlər ehtiyatı;
- bildirilmiş, lakin tənzimlənməmiş zərərlər ehtiyatı.

Sığortaçının qeyri-həyat sığortası üzrə formalaşdırdığı sığorta ehtiyatları onun sığorta və təkrarsığorta müqavilələri üzrə öhdəliklərinə uyğun gəlmədikdə sığorta nəzarəti orqanı ondan əlavə ehtiyatların formalaşdırılmasını tələb edə bilər. Həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası üzrə sığorta ehtiyatlarının formalaşdırılması qaydaları, onları təmin edən aktivlərin diversifikasiya səviyyəsinə, etibarlılığına, investisiyaya yönəldilməsinə, rentabelliyyəsinə, likvidliyinə, tərkibinə və digər keyfiyyət meyarlarına dair tələblər nəzərə alınmaqla sığorta nəzarəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Milli sığorta sisteminin qarşısında çox böyük vəzifələr durur. Bu vacib vəzifələrdən biri də sığorta təşkilatlarında auditin rəşional formada təşkil olunmasıdır. Bunun üçün başlıca vacib məsələ sığorta sferasında dövlətin rolunun aktivləşdirilməsidir. Kommersiya təşkilatlarına aid olan sığorta təşkilatlarının spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğu və onlarda audit aparılmasının vacibliyi nəzərə alınaraq «Sığorta təşkilatlarında audit aparılmasına dair proqramın» hazırlanması məqsədəuyğun sayılmışdır. Proqram Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş, «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və Auditorlar Palatası Şurasının təsdiq etdiyi audit standartları rəhbər tutulmaqla tərtib olunmuşdur.[2]. “Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu ”

3.3 Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunması istiqamətində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Maliyyə ehtiyatları istehsal prosesində formalaşdırılır. Amma o, bölgü prosesi vasitəsilə öz ifadəsini tapır. İşçi dəzgah arxasında maliyyə ehtiyatlarını deyil, bilavasitə məhsul istehsal edir.

Bu məhsul satıldıqdan sonra onun dəyəri bölgü prosesi vasitəsilə tərkib hissələrə ayrılır və sonda maliyyə ehtiyatları formalaşır. Misal üçün , mənfəətin potensial olaraq istehsal prosesində yaranmasına baxmayaraq, o real iqtisadi ifadəsini bölgü prosesində tapır.

Respublikamızda iqtisadi islahatların ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi əsasən maliyyə sabitliyinin əldə olunması ilə əlaqədardır. Bunun üçün ilk növbədə maliyyənin inkişaf meyillərini, maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərini, maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsiplərini müəyyən etmək lazımdır.

Uzunmüddətli konsepsiyaların və məqsədli proqramların seçimi iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə maliyyə ehtiyatlarının mərkəzləşdirilməsi üçün zəruridir. Bu zaman əsas diqqət maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasına, səmərəli maliyyə münasibətlərinə əsaslanan çevik maliyyə taktikasının qurulmasına yönəldilməlidir.

Maliyyənin iqtisadiyyata, istehsala göstərdiyi təsir öz əksini səfərbər olunan və istifadə olunan maliyyə ehtiyatlarının həcmində tapır. Maliyyə ehtiyatlarının həcmnin cəmiyyətin tələbatlarına uyğun formada artması istehsal prosesinin təmin olunmasına , onun inkişaf və genişləndirilməsinə, ümumdövlət tələbatlarının daha optimal formada ödənilməsinə, əhalinin sosial təminatı ödənilməklə rifah halının yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Yaradılmış maliyyə ehtiyatlarının səmərəli, düzgün istifadə olunması ölkə iqtisadiyyatında bazar tələblərinə cavab verən struktur formalaşdırmış, onun inkişafını təmin etmiş, möhkəm bazası olan büdcə, maliyyə, kredit, bank sistemi yaratmışdır.

İqtisadi artıma nail olunması, istehsalın həcmnin artması, əhalinin iqtisadi və sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının təmin olunması dövlətin iqtisadi siyasətinin inkişafını təmin edir.

Maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artmasının əsas amillərindən biri kimi investisiya qoyuluşları çıxış edir. Investisiya qoyuluşu istiqamətləndirildiyi obyektədən asılı olaraq maliyyə vasitələrindən, elmi-texniki,daşınar və daşınmaz əmlak , qiymətli kağızlar və digər intellektual, maddi və maliyyə sərvətlərindən ibarət ola bilər.

Bu sahədə dövlət öz fəaliyyətini daha səmərəli formada həyata keçirir və iqtisadi səmərə əldə olunması nəticəsində maliyyə ehtiyatlarının artırılmasına nail olunur ki, bu da yenidən iqtisadi inkişafa səbəb olur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində nəzarət fəaliyyəti təkmilləşdirilməlidir. Maliyyə nəzarətinin obyektinə təkcə pul vəsaitləri deyildir. Bu həm də material, əmək, təbii resurslardan, bir sözlə ölkənin milli sərvətlərindən necə istifadə edilməsinə nəzarətdir.

Bu nəzarət dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına , dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin maraqlarının müdafiə olunmasına xidmət edir. O iqtisadi subyektlərin, hüquqi və fiziki şəxslərin dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə aparılan maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliyinə nəzarətdir.

Səmərəli nəzarət sisteminin qurulması hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təminatının mühüm ünsürlərindən biri kimi əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada, çox səciyyəvidir ki, Azərbaycanda mükəmməl nəzarət sisteminin qurulması və mövcud olan nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatı xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində həmişə diqqət mərkəzində tutulan məsələlərdən olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra ölkədə həyata keçirilən əsaslı iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, həmçinin nazirlik, komitə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında var olan nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi , dövlət

orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə daxil olmayan yoxlamalar aparılmasının qadağan olunması və bu istiqamətdə davamlı formada yerinə yetirilən başqa məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən nəzarət sisteminin qurulmasına kömək etmişdir.

Hələ 1996-cı ildə imzalanmış “İstehsal, xidmət, maliyyə - kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” Prezident fərmanı paralel və lüzumsuz yoxlamaların azaldılmasında, iqtisadi subyektlərin qanuni mənafeələrinin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beynəlxalq standartlara cavab verən nəzarət mexanizmini həyata keçirmək məqsədilə “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” ümumilli lider tərəfindən imzalanmış 1999-cu il 7 yanvar tarixli fərman iqtisadiyyatımızda demokratik prinsiplərin bərqərar edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

“Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” 2002- ci il 28 sentyabr tarixli fərman da özəl bölmənin hərtərəfli fəaliyyətinə mane olan bürokratik maneələrin, qanundankənar müdaxilələrin, əsassız yoxlamaların qarşısının alınması yönündə atılan addım olmuşdur. Sözügedən fərmanlar ölkəmizdə maliyyə nəzarətini bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmağa, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzini dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad olunmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına istiqamətləndirdi.

Başlıca vəzifəsi dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icra olunmasına nəzarəti yerinə yetirmək olan və konstitusion əsaslarla kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası təsis edildi. Hesablama Palatası Azərbaycanın Ali Audit İnstitutu olmaqla dövlət maliyyəsinə nəzarət edən xüsusi orqandır.

Nəzarətin yerinə yetirilməsində məqsəd dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi, dövlət əmlakının istifadə olunması və ya özəlləşdirilməsi zamanı səmərəliliyin və dürüstlüyün təmin edilməsi, bu vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil edilməsinə nəzarət

etmək , həm də ictimai hesabatlılığın, şəffaflığın həyata keçirilməsi, bununla da kənaraxıxmaların xüsusilə də korrupsiyanın qarşısının alınmasıdır.

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən Milli Məclis tərəfindən yaradılmışdır (Maddə 92 : Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz iş qaydasını müəyyən edir və Milli Məclisin müvafiq orqanlarını yaradır, o cümlədən öz sədrini və onun müavinlərini seçir, daimi və başqa komissiyalar təşkil edir, Hesablama Palatası yaradır).

İndiki dövrdə maliyyə nəzarəti sahəsində var olan əsas problemlərdən biri bu istiqamətdə vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyanın olmamasıdır.

Resbulikada “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbul edilməsi maliyyə nəzarətinin şəffaflığını ,nəticəliliyini və aşkarlığını, müstəqilliyini və təsirliliyini, obyektivliyini və səriştəliliyini, iqtisadiyyatın inkişafına və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, nəzarət orqanlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarətinin hüdudları , forma və metodları , maliyyə nəzarəti orqanları ilə başqa dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, maliyyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasını, həmçinin nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir.

Maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə adekvat tədbirlərin kifayət qədər yumşaq olması maliyyə nəzarəti sisteminin effektiv fəaliyyətinin əsas problemlərindən biridir. Hesablama Palatasının sədri V.Gülməmmədov maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı inzibati tədbirlərin gücləndirilməsini əhəmiyyətli hesab edir.

Palatanın sədri bunun vacibliyini sadə bir misal ilə vurğulayır: Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsində dövlət rüsumunun düzgün tutulmaması və ya dövlət büdcəsinə vaxtında və tam ödənilməməsinə görə vəzifəli şəxslər cəmi 90,0 manatadək cərimə edilir. Lakin Qazaxıstanın İnzibati Xətalər Məcəlləsində qeyd edilən qanunvericiliyin hər bir tələbinin pozulması hallarına görə ayrı-ayrılıqda inzibati cəza nəzərdə tutulmuşdur.

Bunları göz önünə gətirərək, Hesablama Palatası hesab edir ki, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı inzibati tədbirlər genişləndirilməli və gücləndirilməli, cərimələrin məbləği dəfələrlə artırılmalıdır.

Bu tədbirlərin hamısı dövlət vəsaitlərindən istifadə olunmasının səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə inzibətçiliğinin güclənməsinə şəffaflığın və hesablılığının təmin olunmasına və korrupsiya ilə daha səmərəli mübarizəyə köməklik etmiş olacaqdır.

Maliyyə nəzarəti sferasında var olan problem və çatışmazlıqların sırasına , həm də maliyyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin aparılmasının vahid norma, standart və qaydalarının hazırlanmamasını, nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının istənilən səviyyədə olmamasını və s.ni aid etmək olar.

Dövlət maliyyə nəzarətinin vahid və effektiv sisteminin qurulması və fəaliyyəti, eləcə də bütövlükdə dövlətin uğurlu iqtisadi siyasəti qeyd olunan təşkilati-struktur məsələlərin vaxtında həll edilməsindən , nəzarətin hüquqi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsindən, elmi tədqiqatların nəticələrinin uğurlu tətbiqindən birbaşa asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkili edilməsini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini , təsir gücünün artırılmasını və s.ni nəzərdə tutur.

Ölkəmizdə əsaslı sosial-iqtisadi dəyişikliklərin getdiyi , büdcə - vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, azad və sosialyönümlü vətəndaş cəmiyyətinin bərpa edildiyi müasir dövrdə maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti daha da artır.

Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişaf yoluna keçid almasından sonra ölkədə həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xəzinədarlıq sisteminin yaradılması, nazirlik, komitə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında var olan nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv

edilməsi, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid edilməyən yoxlamalar aparılmasının qadağan olunması və bu istiqamətdə davamlı formada tətbiq olunan digər məqsədyönlü tədbirlər respublikamızda beynəlxalq standartlara cavab verən maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasını zərurətə çevirdi.

İEÖ-in təcrübəsi də göstərir ki, burada reallaşdırılan bütün layihələr auditor nəzarətindən keçməklə həyata keçirilir. Adı çəkilən ölkələrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan dövlət proqramları üzrə layihələrdə bu məqsədlə ayrılmış vəsaitin 1-2 %-i nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə sərf edilir .

Deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin əsaslı formada genişlənməsi və iqtisadi islahatların icra olunduğu müasir şəraitdə iqtisadi nəzarətin və bu əsasda audit nəzarətinin hərtərəfli inkişafı və genişlənməsi çox əhəmiyyətli amildir.

Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir. Bu sahədə yüksək təcrübəyə malik olan Avropa ölkələrinin təcrübəsi öyrənilərək, qanunvericilik aktlarının tətbiqi prinsipləri, işlənməsi mexanizmləri müəyyən olunmuşdur .

Eləcə də qanun layihələrində bütün hallarda Avropa ölkələrinin təcrübəsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu göz önünə gətirərək, Azərbaycan reallıqları da nəzərə alınmışdır. Maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyini, səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu təmin etmək məqsədilə ölkədə maliyyə nəzarəti sahəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və dövlət quruculuğu çərçivəsində dəyişikliklər aparılmışdır.

Bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv olunmuş, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən yeni qurumlar və fəaliyyət sahələri inkişaf etmiş, dövlət maliyyə nəzarəti gücləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin, həmçinin məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən qurumdur.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

-dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

-dövlət büdcəsinin, həmçinin məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə olunması və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

-Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edir, bu sahədə mövcud olan nöqsanları və mənfi halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlər həyata keçirir;

-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. [30]. “ <http://www.maliyye.gov.az/node/1077> ”

Çoxsahəli sistemi özündə ehtiva edən maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini təkmilləşdirmədən əvvəl respublikamızda maliyyə nəzarəti üzrə vahid konsepsiya işlənilib hazırlanmalı, bu konsepsiyada maliyyə nəzarətinin nəticəliliyinin, obyektivliyinin və səriştəliliyinin, müstəqilliyinin və təsirliliyinin, şəffaflığının və aşkarlığının, iqtisadiyyatın inkişafına və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətləri, maliyyə nəzarətinin hüdudları, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarəti orqanları ilə başqa dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınması, həmçinin nəzarət qurumlarının fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmləri müəyyən olunmalıdır.

Fikrimcə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi də məqsədə uyğun olardı:

1. Maliyyə nəzarətinin effektivlik meyarlarının hazırlanması və tətbiqi;
2. Maliyyə nəzarətində daha geniş əhatəliliyi təmin etmək üçün mütərəqqi seçmə prosedurlarından istifadə olunması ;

3. Nəzarət orqanlarının hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görmək;
4. Nəticəyə istiqamətləndirilmiş büdcələşdirmə və səmərəlilik auditinin genişləndirilməsinin təmin edilməsi ;
5. Maliyyə nəzarəti orqanlarının Koordinasiya Şurasının təsis edilməsi ;
6. Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin artırılması və təsirliliyinin təmin edilməsi;
7. Maliyyə nəzarətində informasiya texnologiyalarının tətbiq olunması və elektron nəzarət sisteminin yaradılması;
8. Maliyyə nəzarəti statistikasının təşkili;
9. Kənara uditorların dövlət büdcəsi maliyyə nəzarətinə cəlb edilməsi;
- 10.Nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- 11.Peşə fəaliyyəti standartlarının və peşə etikasını məcəlləsinin praktikada tətbiqinə dair metodik tövsiyələrin hazırlanması üzrə işlərin təşkili və onlara riayət olunmasının təmin olunması ;
- 12.Dövlət orqanlarında daxili nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- 13.Kadr hazırlığı işinin təkmilləşdirilməsi;
- 14.Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi.

Respublikamızda maliyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, maliyyə ehtiyatları əvvəlcədən planlaşdırılmamış xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan ehtiyat fondlarının yaradılmasından ibarətdir. Dəyər formasında yaradılmış ehtiyat fondları nəzərdə tutulmayan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçündür.

Müəssisə səviyəsində maliyyə ehtiyatları məqsədli təyinatlı pul fondlarının - istehlak fondu, yığım fondu, ehtiyat fondu, əmək ödənişi fondu, istehsalın inkişafı fondu, maddi mükafatlandırma fondu və s. yaradılmasına, dövlət büdcəsi, banklar, malverənlər, sığorta orqanları və digər müəssisələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsində istifadə edilir. Məhz buna görə də maliyyə ehtiyatları geniş tədqiq olunmalıdır.

Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları müxtəlifdir. Lakin bunlardan ən effektiv yol maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsidir.

Maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunmasının səmərəliliyinin artırılması yollarından biri maliyyə nəzarəti, o cümlədən daxili maliyyə auditidir. Daxili maliyyə auditinin əsas məqsədi müəssisədə baş verə biləcək çatışmazlıqların əvvəlcədən müəyyən olunması və qarşısının alınması üçün təkliflərin hazırlanması ilə bağlıdır.

Daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi təkliflərini aşağıdakı formada ifadə etmək olar:

– “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi barədə təkliflərin işlənilib hazırlanması və daxili audit xidməti yaradılmış müəssisə və təşkilatlarda daxili audit strategiyasının hazırlanması;

– Korrupsiya hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində həyata keçirilməli olan institusional-preventiv tədbirlərdən biri kimi, dövlət orqanlarında daxili nəzarət qurumlarının işinin təkmilləşdirilməsi və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində institusional islahatların aparılması və digər önəmli tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Daxili audit alətlərinin tətbiqində əsas prioritet sahələrdən biri olan beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ölkəmizdə tətbiqi, həmçinin daxili nəzarət qurumlarının fəaliyyətinin beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;
- İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə daxili nəzarət və risklərin idarə olunması sahəsində mövcud qanunvericiliyin öyrənilməsi və tətbiqi;
- Maliyyə nəzarətində daha geniş əhatəliliyi təmin etmək üçün mütərəqqi seçmə prosedurlarından istifadə olunması ;
- Daxili auditin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi , daxili audit və nəzarət üzrə praktik əhəmiyyətli metodik tövsiyə və şərtlərin hazırlanması;
- Maliyyə nəzarətində informasiya texnologiyalarının tətbiq olunması və elektron nəzarət sisteminin yaradılması;
- Daxili nəzarət sistemlərinin fəaliyyətinə mütəmadi monitorinqlərin keçirilməsi;
- Daxili nəzarət mexanizmlərinin və xidmət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin mütəmadi qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin artırılması və təsirliliyinin təmin edilməsi;
- Analitik prosedurlardan səmərəli istifadə etməklə daxili auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onun informasiya bazasının müəyyən edilməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı 1995. (24.08.2002 və 18.03.2009-ci illər əlavə və dəyişikliklərlə)
2. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu
3. Bağırov D.A, Həsənlı M.X , “Maliyyə” Bakı 2011
4. B.Ataşov , N.Novruzov , E.İbrahimov, “Müəssisələrin maliyyəsi” Bakı 2009
5. Xankişiyev B.A. “Maliyyə nəzarəti”. Bakı, 2002.
6. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. “Auditin əsasları”. Bakı, “ADİU-nun nəşriyyatı”,2003.
7. Bağırov D.A, Həsənlı M.X. “Maliyyə nəzəriyyəsi” fənni üzrə mühazirə və məşğələlər. Bakı 2011.
8. Zeynalov V.Y, Həsənlı M.X. “Maliyyə (suallar və cavablar)” dərs vəsaiti. Bakı 2010.
9. Abbasov S.A. “Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri” monoqrafiya. Bakı 2009.
10. Buravkina N.D. “Maliyyə nəzarətinin əsasları” dərslik tərcümə. Bakı 2009.
11. Novruzov N, Hüseyinov X. “Maliyyə” dərslik. Bakı 2007.
12. Novruzov N, Ataşov B. “Maliyyə nəzəriyyəsi” dərslik. Bakı 2014.
13. Abbasov A.B, Abbasov S.A. “Maliyyə biznesi” dərslik. Bakı 2013
14. 16 iyul 2013-ci il tarixli Maliyyə Nazirliyinin Kolleqiyasının Qərarı ilə təsdiqlənmiş "Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları"
15. [“Maliyyə və uçot” jurnalı](#)
16. Шермет А.Д., Суйц В.П. «Аудит». Москва, 2002.
17. М.В.Рамановский, О.В.Врублевски, Б.М.Сабанти Финансы .Учебник .Москва ,2000
18. Финансы , Учебник . Родред. В. М. Родионовой , Москва 1999
19. «Основы финансового контроля » Учебник . Москва 2001
20. Л.А.Дробзина «Финансы , денежное обращение,кредит» Москва 2006

21. www.stat.gov.az
22. www.demirbank.az
23. www.economy.gov.az
24. www.audit.gov.az
25. www.socar.az
26. www.cbar.az
27. www.vergijurnali.az
28. www.muhasib.az
29. www.fins.az
30. www.maliyye.gov.az